

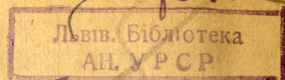
М. Г. ВОЛЬФСОН

НАРИСИ СУСПІЛЬНОЗНАВСТВА

ЧАСТИНА ПЕРША

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

6 10
М. Г. ВОЛЬФСОН

НАРИСИ СУСПІЛЬНОЗНАВСТВА

ЧАСТИНА ПЕРША

НАРИС РОЗВИТКУ ВИРОБНИЧИХ
ВІДНОСИН І ЇХ СУСПІЛЬНИХ ФОРМ

Переробив Я. М.

Шкільно-Курсовим відділом Головополітосвіти
рекомендовано як поради́ника для совпартшкіл

Методкомом Головопрофосвіти
допущено до бібліотек профшкіл.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

А552.4

ДРУКАРНЯ ІМЕНІ „ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ“
ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛІГРАФІЧНОГО ОБ'ЄДНАННЯ.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ.

Виробництво—основа розвитку людського суспільства.

§ 1. **Людина й природа.** Людина, як і всі інші живі істоти, все, що їй треба, дістає з природи, серед якої живе. Все, що потрібне для життя, людина добуває з оточення: земля дає їй харчі, річки й водотоки дають воду, сонце її гріє, а ліс та нетрі землі дають їй паливо (дрова, кам'яне вугілля й т. и.).

Але не все проте дає природа людині в такому вигляді, щоб можна було зразу вживати, як і коли людина захоче. Сонце, приміром, гріє людину без ніяких змагань з її боку влітку, але скільки б не змагалася людина, соняшного тепла не дістане зимою. Вона мусить зимою добувати тепло через вогонь, робити одягу, чоботи, щоб заховати теплоту власного організму. Але вогонь, одяг, чоботи не йдуть до рук людини просто собі, ці речі потребують витрати певної праці, щоб їх здобути. І що більше в людини різних життєвих потреб, то більше зусилля людині треба витратити, щоб здобути потрібні собі речі, обробити їх та пристосувати до свого вжитку. Цим усім людина, як кажуть, воює, бореться з природою та її стихіями—впливає на природу.

Звідціль виходить, що для впливу на природу, людині треба витрачати енергію, щоб досягти певної мети—потрібна—праця. Без праці не можна змінити для вжитку жодної речі, коли вона сама по собі не задовольняє людських потреб.

Але мало однієї праці, треба ще й уміння працювати. Для того, щоб праця дала найкращі наслідки, треба знати як коли і де цю працю прикласти, треба знати закони й сили природи, зв'язок та залежність між ними.

Візьмімо такий приклад. Довгі роки й цілі сторіччя на Україні єдиним транспортом, що перевозив з Криму сіль, а з Дону рибу, були чумацькі ватаги.

Виїздили чумаки з села й не знали, чи повернуться вони хоч через місяць-два додому, чи ні. Але треба було людству винайти закони парової сили й виготовити паротяги та залізниці, щоб до того самого Криму чи на Дін можна було б доїхати з Києва чи з Харкова за день—два. Це й значить уміння винаходити закони природних сил та уміння їх використовувати. Звідціль висновок: людська праця й уміння ту працю прикладати до природи творять те, чим людина що раз, то дужче опановує природні творчі сили людства.

Через ці творчі сили люди здобувають од природи всі потрібні для вжитку речі, ними й при допомозі цих творчих сил оброблюють ці речі, пристосовуючи їх до власного вжитку.

§ 2. Господарство й господарська діяльність. Ще за первісних часів людині доводилося виявляти свою діяльність, щоб добувати засоби до життя, засоби, що задовольняли б потреби людини. Що більше людина, розвиваючи свою умілість, намагалася задовольнити ті потреби, то все більше вони виростали. А з більшим зростанням потреб збільшувалася знову її умілість задовольняти ці потреби, а тим самим постійнішою й складнішою ставала діяльність людини, скерована до здобутку споживчих цінностей, цеб-то предметів вжитку. Така людська діяльність, цеб-то діяльність, яка утворює цінності вжитку, зветься господарчою діяльністю, або продукцією. Та щоб виробляти, oprіч сили й знання людині треба мати ще засоби продукції, цеб-то: 1) матеріали, до яких вона прикладає свою працю і 2) знаряддя праці або речі, за допомогою яких вона найдоцільніше прикладає свою працю до матеріалу, що його оброблює. Природні органи людини (руки, ноги, зуби то що) не можуть задовольнити, обслужити господарчу діяльність людини; величезних наслідків своєї діяльності людина може досягнути (та почасти й досягла), вживаючи лише штучних знарядь, цеб-то таких, що їх зробила сама людина з матеріалу, взятого з оточення.

При постійній діяльності людині, скерованій до регулярної продукції предметів вжитку, їй треба мати постійні запаси засобів продукції,—те, що ми звемо господарством.

§ 3. Людина й суспільність. Людина не живе сама собою, одинцем, вона живе завжди громадою. Наші спостереження над так званими дикими людьми, що й зараз ще живуть, відомости про найдавніше життя первісних предків кажуть нам про суспільне життя людей.

Про те, щоб людина жила одна знаходимо лише в казках, як наприклад, у автора всім відомої книжки «Робінзон Крузо»—Данієля Дефо. Та навіть і цей славетний Робінзон користувався з досвіду, що його набрав у себе на батьківщині, знаряддя його було зроблене іншими культурними людьми, їх найшов він на березі моря. Що в'яже людину одну з одною в суспільство. Чому людині протягом багатьох віків треба було жити в громаді? Боротьба за життя це головна причина, що об'єднує людей в суспільство.

Де-які форми сукупного співжиття ми находимо серед тварин. За приклад такого співжиття можна взяти життя хижих звірів, комахок, чи бджіл. Багато видів тварин загинуло б, коли б вони не захищалися гуртом од сильніших, або гуртом не нападали на своїх ворогів. Сукупне співжиття їм потрібне, щоб боротися за своє життя. Але не тільки тваринам треба було скупчуватися в табуни чи в гурти, щоб боротися за своє життя. Людина так само бореться за своє життя, і коли б людина жила одинцем, вона була б зовсім безпомічною в боротьбі з природними стихіями, з дикими тваринами то що. Самотна людина під загрозою тисячі небезпек з боку дужчих від неї хижих звірин та стихійних сил природи, не змогла б боротися й захистити своє життя. Люди загинули б, коли б вони не були озброєні могутнім знаряддям боротьби—організованим сукупним зусиллям, суспільною працею.

Тільки в суспільстві, в співробітництві з подібними до себе людиною могла подолати всі ворожі їй сили й використати всі сприятливі для неї природні багатства для свого розвитку.

Могутній засіб людської боротьби з природою—знання—міг вирости й зміцніти лише в суспільному житті.

Досвід однієї людини (досвід, що загинув би разом з людиною) не міг би витворити в людині ясного розуміння природніх сил, їхньої залежності та причинності. Всебічне знання виникає з досвіду багатьох людей, він передавався від покоління до покоління, він повстав в наслідок суспільного життя. А в боротьбі за життя знання для людини було й є тією зброєю, що нею людина не тільки боронилася, але й борониться від ворожих сил, ним вона перемагала й перемагає увесь світ.

В громаді людина навчилася говорити й думати. Прихильність однієї людини до другої, почуття симпатії, соціальні інстинкти то-що,—все те повстало на ґрунті суспільного життя, що для життя окремої людини так потрібне, як харч, повітря й світло. Суспільне життя для людини є необхідніша зброя боротьби за своє життя, ніж то ми бачимо в тварин.

§ 4. **Суспільство й господарство.** Ми бачили, що суспільство є необхідна умова життя людей. Але ми знаємо також, що й для багатьох тварин сукупне життя є засіб боротьби за життя. Чим же людське суспільство відзначається від тваринного? Чим з'ясувати, що лише людське суспільство зуміло перемогти стихійні сили природи, а громади тварин лише по-де-куди захищаються від цих сил, по-де-куди захищають своє мізерне життя.

Щоб відповісти на ці питання треба перш за все встановити, що таке людське суспільство й в чому полягає його сила.

Суспільство не є проста сума одиниць. Скільки б не взяти людей—10, 100, 1000, 10.000 чи більше,—це ще не буде суспільство, коли між ними немає ніякого зв'язку, ніяких взаємовідносин. Як купа цегли не складає будівлі, доки вона в певній формі не зв'язана цементом, так само якесь число людей не становитиме суспільства, доти між ними не буде такого зв'язку, що поставить їх у певні взаємовідносини.

В чому ж полягає той зв'язок?

Суспільство, як ми бачили, є знаряддя боротьби людини за життя. Ця боротьба є боротьба з природою, або, правдивіше, це є постійний вплив на природу, на оточення людини, щоб дістати від нього засоби до життя. Це є трудовий вплив, бо лише прикладання праці до річей та сил, що дає природа, може примусити ці речі й сили служити задоволенню людських потреб. І звідцільа для нас ясно, що суспільство тільки тоді буде тим могутнім знаряддям боротьби за життя, коли воно буде полягати на зв'язку, що дає можливість доцільніше впливати на природу,—на трудовому зв'язку. Звідцільа також ясно, що взаємодіяльність між окремими одиницями—членами суспільства є трудова взаємодіяльність, постійні відносини між людьми в процесі їхньої праці, їхньої господарчої діяльності.

Ці відносини звуться також продукційними відносинами.

Таким чином ми можемо сказати, що характеристичним для людського суспільства є власне суспільний зв'язок на ґрунті господарства, господарчої діяльності. Ця діяльність є для людини найяскравіше, найсильніше знаряддя боротьби за життя.

§ 5. Користування знаряддями праці та продукція їх. Добування харчів і тепла та всіх інших навіть мінімальних засобів до життя вимагає від людини більше, ніж від інших тварин, користування знаряддями, що заміняють або зміцнюють його природні органи. Але доки люди лише користуються знаряддями, що вони їх мають з природи готовими, вони нічим не відзначаються від табуна тварин, користування знаряддями ми находимо в багатьох тварин (малпа розбиває палицею горіх, ведмідь жбурляє каміння й т. д.). Людина, яка може лише користуватися тим, що знаходить у природі, не відзначається (в господарчому розумінні) ні від малпи, ведмеда, ні від багатьох інших тварин.

За часів доісторічної доби людського суспільства був такий період, коли людина лише користувалася знаряддями, що брала їх з природи, не змінюючи їх (палиці, каміння). Це була доба, коли людина не була людиною в нашому розумінню, бо вона не жила суспільним життям. Вона лише починала відходити від тварин і приступила до життя суспільного.

Про відмежування людської громади від табуна тварин можна говорити лише з того моменту, коли людина починає виробляти знаряддя продукції. Продукція цих знаряддів ставить межу між людським суспільством та світом тварин.

§ 6. Залежність суспільного розвитку від знарядь праці. Що є найхарактерніше для людського суспільства, так це його розвиток, цеб-то, неперервний процес змін в його організації та в складі суспільства, в утворенню нових груп, в сполученню їх у великі об'єднання. Цей процес залежить від розвитку творчих сил, від форми й характеру відносин, що виникають на ґрунті господарчої діяльності—або-ж, як ми її раніш назвали, продукційних відносин. Чи можна говорити про розвиток, коли мова йде про табун тварин?

Ні, ми не тільки—не спостерігали такого розвитку (як ото в людини), але не можемо про це й подумати. Табун тварин або зовсім не користується ніякими знаряддями, або коли й користується, то лише тими, що знаходить їх під рукою. Для здобування собі харчів, для самохорони й нападу, тварина—користується звичайно одними своїми природними органами (лапами, пазурами, іклами то-що). Звідси висновок: 1) В розпорядженню тварин є лише природні органи та де-коли готові природні знаряддя, 2) ці органи так помалу змінюються, що їхні зміни лишаються непомітними протягом багатьох тисяч років і 3) що тварини не вміють творити собі з предметів, які їм дає природа, знарядь праці.

Розвиток світу тварин іде лише під впливом природи; тварини й тепер, як і багато тисяч років тому назад, вживають тих самих органів, тих самих методів захисту й нападу.—Вони себе не удосконалюють.

Инша річ із людським суспільством, що виробляє знаряддя продукції. Розвиток суспільства залежить від безмежного удосконалення знарядь продукції. Людина неначе звільняється від невдосконалення своїх органів та обмежености засобів, що їй дала природа. Вона опановує тисячі, сотні тисяч та мільйони знарядь праці, що невинно вдосконалюються й робляться міцнішими. Людина вийшла з стану, в якому кінець боротьби за життя залежить виключно від удосконалення тілесних форм; вона вступила в добу соціального (суспільного) розвитку, що залежить від збільшення, ускладнення й удосконалення знарядь продукції. Людина, удосконалюючи знаряддя праці, удосконалює сама себе, свою вмільсть працювати. Ріжниця між людським суспільством і табуном тварин полягає, отже, в продукції виробничих знарядь, і людське суспільство обмежується лише на виборі кращих знарядь боротьби за життя.

Виробляючи знаряддя продукції, людина активно (діяльно) змінє своє оточення, а тварина цілком залежить від оточення. Тварина ж пристосовується до природи, не беручи участі в цьому пристосованні; таке пристосовання не залежить від волі тварини, а тому й зветься пасивним пристосованням.

Пристосовання людського суспільства до природнього оточення—це явище активне (діяльне), людина змінє оточення й робить це знаряддями, що сама утворила й безупинно творить, змінє й удосконалює. Та змінючи природу, удосконалюючи знаряддя, людина, підчас цього процесу змінє й сама себе, свою власну природу.

Це все розгортає перед людиною безмежні обрії, безмежні можливості, вона робиться володарем світу.

§ 7. Ріжноманітність та змінність форм співробітництва й співжиття.

Вже в тваринних громадах ми находимо різні форми простого співробітництва, (цеб-то, спільного виконання тих самих завдань, добування харчів і захисту від нападу)... і навіть складнішого співробітництва, з розподілом праці (цеб-то, виконання різних частин одного й того самого господарчого завдання). За приклад простого співробітництва можуть стати лови тварин, які оточують свою жертву—колом; а коماشник, вулік бджіл і т. ин.—це вже є приклад складного співробітництва. Ці форми співробітництва й розподілу праці проте лишаються майже незмінними: коли б можна було спостерігати життя комашок тисячі років тому, ми бачили б те саме, що бачимо й теперь.

Инша річ з людським суспільством: ми тут спостерігаємо без кінця й краю ріжноманітну й безупинну зміну форм співробітництва та розподілу праці. Скотарський чи мислівський побут, хліборобське господарство, фабрично-заводська промисловість і т. д.—це все одмінні й майже зовсім не схожі одна до другої форми співробітництва й розподілу праці і разом з тим цілком різні форми співжиття.

Форми співжиття в тварин майже незмінні; а людське суспільство що до оточення—як уже зазначалося, постійно змінється разом із зміною

(самим суспільством) продукційних знаряддів та способів користування ними. Ясно, що людина, озброєна ломакою, інакше впливає на природу, ніж людина, озброєна водяними двигунами, паровою машиною, електричними апаратами й т. д... Ці стосунки людини до природи визначаються й вимірюються головним чином розвитком продукційних сил. Коли ми говоримо про розвиток суспільства в цілому, то ми перш за все говоримо про продукційні сили суспільства, що в своєму розиткові дають більшу продуктивність праці.

§ 8. Внутрішні суспільні відносини й продукція виробничих знарядь.

В процесі розвитку продукційних сил та продукції виробничих знарядь змінюються не одні відносини суспільства що до природи, змінюються відносини і в самому суспільстві. Праця—це не тільки єдина форма впливу людського суспільства на природу, але й головний звязок між окремими членами й групами в суспільстві.

І коли зміна продукції знаряддів праці визначає відносини суспільства до природи, то вона неминуче буде визначати й відносини між різними членами суспільства, або, так звані, продукційні відносини.

Найкраще це видно, коли порівняти людське суспільство з табуном тварин. В тваринних табунах ми бачимо різні відносини між «групами й членами суспільства». В зграї журавлів чи диких гусей під час їхньої подорожі з холодних у теплі краї й навпаки—завжди є проводир, йому всі підлягають; в «громаді бджіл» ми бачимо трутнів, матку—царицю й робочих бджіл; в комашиній «державі» спостерігаємо «вищу класу» самців і самок, «робочих» (досить нерозвинених самок (і навіть «салдатів») робочих з далеко більшою головою і дуже великими щелепами).

Чим же різниться поділ на різні групи у тварин від поділу на різні групи—класи в людському суспільстві?

А тим, що в тварин за основу поділу на групи стає будова їхніх природних органів та природних властивостей. Проводир зграї—міцніший і з гострішими органами чуття; будова тіла в трутнів зовсім інша, ніж у матки-цариці або в робочих бджіл; те саме і в комашок—«робочих, салдатів» і інш. Відносини тваринного світу до природи й відносини в «суспільстві» між різними «членами й групами» громад визначається будовою й формою органів тіла тварини. Ця будова залишається майже постійною, а тому розподіл тварин у «суспільстві», що залежить від цієї будови тіла тварини, залишається так само постійним.

Інше ми бачимо в людському суспільстві. Тут ми маємо тисячі фактів і спостережень, які констатують, що культурний розвиток суспільства, це не відбиток або продовження фізичного розвитку людини. Коли б це було так, то культурна людина відзначалась би від первісного дикуна далеко більшим розвитком своїх природних органів. Справді ж ми бачимо інше: в людини, що досягла вищого розвитку, її природні органи слабші, ніж у первісної людини. Це пояснюється тим, що в розпорядженню первісної людини було занадто мало знаряддів праці, тай ті були ще не вдосконалені,

а тому первісній людині треба було в боротьбі за життя користуватися головним чином своїми природними органами; люди ці, що досягли досить високого ступня культури, майже завжди користуються удосконаленими знаряддями праці, які створило суспільство, а сили власних органів вживає для цього як найрідше..

Що до анатомичної структури, то людина високої культури майже нічим не різниться від первісної, так званої доісторичної людини, або від сучасного дикуна. Фізична будова австралійця або вогнеземельця різниться від фізичної будови арійців, семитів, або хинів дуже мало.

Коли досліджуємо кістки й будову доісторичної людини, то приходимо до висновку, що давні прабатьки мало чим ріжнилися від нинішніх своїх нащадків.

Коли ми спостерігаємо різницю між людськими расами (напр., між неграми й білими), то та різниця полягає в кольорі шкіри й волосся, в зростові, в будові черепа. Колір шкіри є наслідок кліматичних умов, будова черепа—наслідок розвитку мозку, що має певні зміни в залежності від розумової діяльності. До розумової діяльності людина все більше приходить в міру того, як розвивається суспільство й господарство, як удосконалюються та ускладнюються знаряддя продукції. Розвиток мозку, таким чином, є наслідок історичного розвитку суспільства. Але ті частини тіла й органи, що служать людині для руху й для роботи, дуже мало різняться або майже зовсім не різняються в різних народів. Правда, в європейців ми не помітимо рухливості великого пальця на ногах, тоді як у багатьох тропічних племен він рухається й допомагає підчас роботи. Це пояснюється тим, що європейці повсякчас носять вузьке взуття, яке паралізує рухливість пальців на ногах, але цю рухливість після належних вправ можна знову повернути.

З повною певністю можна сказати, що в людини після того, як вона розвиваючися від нижчих ступенів досягнула теперішнього складу тіла,—її органи перестали далі змінюватися, її розвиток зупинився (окрім мозку, а про мозок дивись нижче).

Причина тут проста й зрозуміла: з того моменту, коли людина почала винаходити й удосконалювати знаряддя праці, потреба в розвитку й природних органів минула, з цього моменту дальшим змінам і розвитку підлягають лише його знаряддя праці.

Лише ці зміни визначають силу чи слабкість того чи іншого людського суспільства. Європейські хижаки могли підбити під себе й навіть знищити багато народів і племен Америки, Австралії й Африки не тому, що в європейців були розвинутіші руки, ноги або інші природні органи, а тому, що вони були озброєні міцнішими штучними знаряддями праці й знищення... І, нарешті, серед якогось людського суспільства сильнішими виходять не ті люди або групи людей, у яких розвинутіші частини тіла, а ті, що володіють знаряддями праці, знаряддями продукції. А слабими виходять не фізично кволі, а ті, які тими знаряддями не володіють, і яким через те доводиться коритися власникам знарядь продукції.

З цього—висновки:

1. Відносини людського суспільства до природи визначаються не лише самим фактом трудового впливу на природу. Такий вплив ми находимо й у тварин; але в людському суспільстві він переводиться знаряддями праці, знаряддями продукції, що створюються, змінюються й удосконалюються самим людським суспільством.

2. Зміни форм співжиття й зміни в суспільних відносинах визначаються тим, що знаряддя праці, знаряддя продукції повсякчасно міняються й безупинно можуть мінятися. Зміни природніх органів це наслідки довгого, довговічного розвитку, а зміни знаряддів праці відбуваються скоріше й роблять величезні зміни в суспільстві і в відносинах між його окремими групами.

3. Відносини різних груп у суспільстві визначає не анатомична будова людей, а характер знаряддів продукції й відносини до них різних суспільних груп (груп власників цих знаряддів або груп людей, що віддають власникам цих знаряддів продукції свою робочу силу—рабську, крипацьку чи найману).

Продукція знаряддів продукції визначає не одні зміни в суспільних відносинах, але й їхню різноманітність. Що складніше й різноманітніше знаряддя виробництва, то складніші й різноманітніші форми співробітництва й розподілу праці, то складніші й різноманітніші господарські відносини, а тим самим і всі суспільні відносини. Суспільні відносини—те саме поняття, що й господарські відносини: перші—це форма продукційних відносин, а продукційні відносини становлять зміст суспільних відносин.

Отже всі суспільні відносини не характеризують і не визначають продукційних відносин, а навпаки,—останні визначають суспільні відносини.

§ 9. **Суспільство й класова боротьба.** Відносини між людьми в суспільстві тоді складніші й різноманітніші, коли складніші й різноманітніші знаряддя продукції, витворені суспільством. Але ця різноманітність може бути виключно ділового характеру—характеру технічного, ділового розподілу суспільної праці. В такому разі ми матимемо гармонійне суспільство, **цеб-то** таке суспільство, де всі члени при різних формах своїх трудових зусиль направляють ці зусилля на одно загальне господарче завдання й усі беруть участь в організованому трудовому впливові на природу.

В такому разі відносини до знаряддів продукції були-б не відносинами панування—залежності, (**цеб-то**, коли б одні члени суспільства володіли б цими знаряддями, а другі підлягали б першим, працюючи ними); вони відповідали б виключно потребам ділової доцільності—найвищої продукційности суспільної праці.

Цілком зрозуміло, що кращий на якість і більший кількістю продукт можна дістати лише тоді, коли одна група робітників (прим., шевців) буде користуватися одними знаряддями праці, що створило суспільство, а друга група (прим., кравців)—другими. Це буде поділ суспільства на технічні групи (відповідно фаху), але не на соціальні (суспільні класи).

Суспільні класи повстають лише тоді, коли на одному боці стають люди, які володіють знаряддями праці й взагалі засобами продукції, а на другому ті, що не володіють ними, а тому мусять (без засобів виробництва не можна творити цінностей) підлягати першим і дають їм певну частину створеного їхньою працею продукту.

Тепер ми вже замість досить туманного виразу «гармонійне» можемо сказати ясніше: ми мали б перед собою безкласове суспільство, що все в цілому володіє засобами продукції, здійснюючи ними погоджений трудовий вплив на природу. Таке суспільство можна не тільки уявляти в думках; таке суспільство становили (див. нижче § 27) первісні комуністичні племена, що складали дуже бідне по своїй техніці суспільство. Таким суспільством тільки багатшим від технічного прогресу, буде комуністичне суспільство, до якого невпинно веде нас боротьба пролетаріату всього світу.

Різноманітність суспільних відносин може визначатися, і протягом майже всієї історії суспільства визначалося, не виключно технічним характером (загальна «боротьба з природою»), а й боротьбою окремих осіб та груп у суспільстві за опанування засобів і знаряддів продукції та за присвоєння продукту (або частини продукту) чужої праці. Тут ми вже маємо справу з «негармонійним» класовим суспільством, що розпадається на класи, що вічно поміж собою борються.

І історія суспільства,—як зауважив Маркс,—це історія цієї боротьби, класової боротьби. Як що відкинути первісний комунізм (коли знаряддя продукції були такі примітивні, що за їхньою допомогою людина не могла творити зайвого продукту, на який посягала б друга людина), ми цей факт боротьби спостерігаємо на всіх ступенях суспільного історичного розвитку. Змінялася напруженість і розміри цієї боротьби, змінювалися групи, диференція суспільства йшла різними стежками, змінювалися характер і форми цієї боротьби, але все таки вона завжди була боротьбою по-між класами власників засобів продукції і класами, що віддавали свою робочу силу класам пануючим.

Це не випадковість і не історичний каприз, а необхідність і закон історії. І ось чому легко бачити, що відносини між класами визначали їхні відносини в продукції, характер їхньої участі в продукції: раб, напр., бере участь у продукції, як і робітник, що його позбавлено знаряддів продукції та що його силоміць примушено віддавати свою працю власникові тих знаряддів; кріпак, що має своє дрібненьке господарство, мусить віддавати всю свою силу не йому, а господарству великого власника засобів продукції—поміщика, робітник у капіталістичному суспільстві бере участь у виробництві, як найманий робітник, що з доброї волі (цеб-то, щоб не вмерти з голоду) віддає свою м'язову й нервову силу (і додатковий продукт)—організаторові—господареві капіталістичного підприємства, класі капіталістів.

Ясно, що відносини розподілу обумовлюють характер продукційних відносин: той, хто бере участь у продукції, як власник засобів продукції, бере собі далеко більшу частину продукту, а робітників, що творить

цінності, але не має своїх знаряддів, дається лише стільки, скільки треба, щоб він не загинув, як робоча сила.

Звідціль виходить, що суспільний продукційний процес у класовому суспільстві є примушеним співробітництвом, примушеним і не погодженим (або в кращому разі кепсько погодженим) впливом суспільства на природу.

А в самому суспільстві повстають суперечності та неминуха боротьба по-між класами, що ріжним чином впливають на природу і неоднаково користуються з наслідків того впливу.

Тому факт боротьби класів у класовому суспільстві неминучий. А те, що складає зміст історії—змінливість форм суспільних відносин,—те визначає характер класових форм, цеб-то характер продукції знарядь продукції в ріжні історичні моменти. Класова боротьба підлягає тому самому закономі, що й усі суспільні відносини,—закономі розвитку продукційних сил.

Література: **Н. Бухарин.** Теорія історичного матеріалізму.

М. Покровський. Економічний матеріалізм.

Лабриола. Исторический материализм.

Каутський. Етика й матеріалістичне розуміння історії.

Мерінг. Історичний матеріалізм.

Плеханів. Основні питання марксизму.

Каутський. Развитие и размножение в природе и в обществе.

Семковський. Марксистська хрестоматія для молоді.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ.

Короткий огляд історії первісної культури.

§ 10. **Походження людини.** Тисячі років людський розум затемнювала наївна біблійна легенда про створення світу за шість день і про окреме божественне («по образу й подобию» божому) походження людини. Ще в половині XIX віку багато вчених (з великим французьким природником Кюв'є на чолі) запевняли, що якась невідома сила створила всі вигляди рослин і тварин і що вони існують з початку світу такими, якими ми їх зараз знаємо, і що кількість їхня з того часу не зменшилася й не збільшалася.

Розцвіт природничо-наукового знання, що висвітлювало питання про походження й розвиток життєвих форм з різних боків, привів до повного повалення цих легенд. Сучасною наукою від часів великого англійського вченого Дарвіна затверджено, що види тварин і рослин зовсім не є постійними й незмінними, а що вони перетворені й змінені нащадки тварин і рослин, що жили на землі за давно минулих часів. Багато з колишніх видів загинуло, а багато, змінюючись під впливом різних обставин, дали початок усім видам і різновидностям, що існували й існують на землі. Загибель одних видів, збереження та навіть зміцнення інших відбувалися (та ще й тепер відбуваються), дякуючи пристосованню, «природньому доброві»: добираються, зберігаються та виживають ті, що здібніші, цеб-то ті види, що набули яких-небудь особливостей або змін, які роблять їх пристосованішими до оточення, зате гинуть непристосовані. Візьмім нашу ящірку. Колись за третинної епохи жили її предки на нашій землі. То були величезні ящірки на десятки сажнів завдовжки. Згодом вони почасті загинули, а почасті лишили нам нащадків по собі в особі крокодилів, що живуть у теплих краях, та в особі наших малесеньких ящірок. Погляньмо на папороть. Всі її знають. А прецінь давним давно було це велетенське дерево, якого нині не побачиш. Вона ще й тепер по теплих краях не менша ростом від нашої тополі. Таким чином розвиток світу є ланцюг загибелів і виживань, поразок і перемог, але взагалі він малює походження вищих видів, краще організованих і удосконалених від нижчих і неорганізованих, менш удосконалених.

Наука також переконала, що людина не стоїть окремо від усього світу тварин; вона є останнє кільце в ланцюзі розвитку життєвих форм на землі. І розвиток людського зародку й будова людського тіла й багато іншого доводить, що людина належить до царини тварин, а зокрема до класу ссавців. В цій класі людина займає перше місце і є в древнім спорідненні з малпами, що від них менше різниться, а ніж самі малпи від інших тварин. Людина й подібна до неї малпа, очевидно, мають спільного предка, що з нього вони й витворилися.

§ 11. **Людина в зоологічному стані.** Про життя людини в стані тварини ми маємо дуже неясні здогади. Але немає сумніву, що людина, як і інші тварини, підлягала повільному, але постійному процесові біологічного розвитку (цеб-то змінам її зовнішніх форм тіла).

Багато є доказів, що в цьому процесі розвитку змінювалися його передні кінчини, що прийняли форму руки,—органу, що відрізняє людину од усіх тварин. Немає також сумніву, що прямий стан людина приймала поволі. З чотирьохрукої тварини,—що нею, мабуть, була людина, вона перетворювалася в двоного після довговічного розвитку й боротьби. Та що там не було, але на світанку людського суспільства людина мала той самий вигляд, що й тепер; це стверджують відкриття кісток давньої людини. Будова її органів за весь довгий період суспільного розвитку не змінювалася і тільки прямий стан людини, будова її руки й т. и. зробили людину здібнішою виробляти знаряддя. Поступ з того часу переноситься тому з удосконалювання його органів на удосконалювання знаряддів продукції. Соціальні ж, тобто громадські інстинкти, що їх винесла з біологічного процесу розвитку людина, в новому співробітництві, що все ускладнюється, та серед організації трудових процесів робляться могутнім чинником суспільного розвитку.

З цього часу людина, що випросталася з чотирьох ніг, оволодіває світом не по «праву народження», (божеского походження), а по праву праці й боротьби в близькому співробітництві з подібними до себе. Свій тернистий шлях до генія—велетня праці вона проходить при світлі вогнища, що його сама засвітила при світлі знання.

§ 12. **Культура й праця.** Розвиток людства проходив не легко. Свій шлях від нижчих шаблів суспільного розвитку до тих шаблів, що на них стоїмо ми зараз, людина проробила сутужно—довго, коштом великих зусиль, жертв і загибелі багатьох поколінь та багатьох людських груп.

Вищий стан людини—матеріальний, розумовий, моральний є наслідок не стихійних природних сил, а заволодіння людським суспільством цими силами. Було б величезною помилкою гадати, що явища природи—клімат, ґрунт, будова поверхні, тваринне й рослинне середовище і т. д.—не відіграють ніякої ролі в розвитку людського суспільства й окремої людської особи. Ясно, що коли б не було ґрунту з мімічними елементами, потрібними до зростання й розвитку рослин, ніколи б людині не довелося зробитися із збирача випадкових коріневих овочів продуцентом хлібних продуктів. Коли б у людини був ґрунт, і вона посіяла б на ньому своє насіння, вона не бачила б тоді наростків, коли б не було дощу, або іншої вологості, в якій хімічні елементи розчиняються і в такому вигляді входять у рослини й дають їм матеріал для будови тканин та для зростання рослини.

Словом, коли б не було всього того, що ми зовемо силами й явищами природи, то не було б життя, не було б людини, не було б суспільства, не було б розвитку... Але природні сили та явища складають лише умови до розвитку й діяльності людини, але не становлять причин того розвитку.

Природні сили та явища, а також людські потреби (що впливають з людської природи)—є щось постійне й незмінне. І дощ, і сніг, і повітря, і хімічні елементи, потрібні для рослинного зростання, і людські потреби (в харчах, теплі, світлі і т. д.)—все це було й буде. Все це ще не є розвиток, що становить безперестанну зміну течій, зміну одної форми другою. Змінюються не сили та явища природи, а засоби їх використання, засоби оброблення предметів, що їх дає природа. Змінюється те, що ми звемо культурою, цеб-то ввесь наслідок людської роботи, все що складає сукупність людських зусиль. Тому, коли говоримо про культурний розвиток людини, ми в першу чергу маємо на увазі розвиток і удосконалення знаряддя в праці.

Наслідком людської роботи є не лише удосконалення техніки. Походження й розвиток сім'ї, держави, установ, моралі, розумової переваги людини над усім світом тварин—все це є наслідок культурного розвитку. Але розвиток і удосконалення знарядь праці то є те головне й основне досягнення культурного розвитку, що обумовлює все інше.

Від стану знарядь праці залежать способи організації праці, організації суспільства, відносини поміж групами в суспільстві, розумовий його розвиток і моральні яви.

§ 13. **Первісна культура.** Коли ми хочемо не лише дізнатися про окремі явища з історії культури, але пізнати й хід та причини її розвитку, нам треба звернутися до початкової точки шляху розвитку людського суспільства. Нам треба дослідити цей розвиток з первісних його кроків.

Звичайно поділяють людське минуле на періоди: історичний і доісторичний. Під історичним періодом розуміють ті епохи і історії людства чи народів, що про них ми маємо писані документи та до певної міри точні й ясні поняття, доісторичним — звуть період, що про нього не маємо писаних пам'яток і уявляємо його через здогади та другорядні вказівки. Період первісної культури й такий великий період, що значно відрізняється характерними рисами від епохи цивілізації, епохи осілого хліборобства, залізних знарядь продукції, розвинутих форм сім'ї й держави і. т. и.

Ми не маємо точних відомостей ні про те, який завдовжки був цей первісний стан, ні навіть про те, коли він закінчився.

Коли взяти на увагу довжину первісного розвитку, можна думати, що стан так званої первісної культури всіх народів, у всіх людських груп, що закинуті в різні умови й життєві обставини, продовжувався надто довго. Роскопки, останки людських кісток, що вціліли з часів далекої старовини, грубі знаряддя з каменю, перекази й багато інших вказівок—встановлюють факт існування й діяльності людини за дуже старих часів—десятки й сотні тисяч років тому.

Але це не означає, що всі людські групи, все людство пройшло один і той самий шлях однаково. Не всі людські групи, скажемо, 10.000 років тому були в однаковому стані культурного розвитку, 5.000 років тому в іншому, а тепер в зовсім рівному стані цивілізації.

Навпаки, — різні людські групи проходили свій шлях розвитку з різним темпом. Коли європейці ради купецьких інтересів влізли в різні краї нових відкритих земель, озброєні смертельною огнистою зброєю й вищою технікою, вони в багатьох країнах багато племен застали в стані первісної культури. Ще й тепер у вік електрики й пару в глибині Африки й Австралії племена, що перебувають у так званому первісному стані.

Тому під історією первісної культури не треба розуміти певного періоду часу, а певний стан культури, що переживали її в різні часи різні людські групи.

§ 14. Початок людської історії і простір землі, що займає людина.

У нас немає точних відомостей, що дали б нам змогу визначити, коли саме почалася пряма, або, як кажуть, вертикальна хода людини та вживання нею перших знарядь, коли вперше людина стала здобувати вогонь, або вимовлять слова, що означали б загальні поняття. Немає сумніву, що та доба дуже давня. Вона припадає, як догадуються вчені, на кілька сотнів тисяч літ назад, на так звану третичну епоху. Життя нашої землі вчені ділять на такі головні епохи: перша епоха — це були часи, коли почала остигати розплавлена поверхня нашої землі; друга епоха, коли на остиглій поверхні з'явилося вперше життя, а саме рослини та м'якуни (тому й ту епоху звуть первісною); за третьої епохи з'явилися вже ящуруваті тварини з кістяками, з холодною, як у риб, кров'ю. — Це була вторична епоха; тоді в нас, на Україні, морем заливала сушу вода. За четвертої епохи маємо вже тварини — ссавців з теплою кров'ю — цю епоху називаємо третичною. Остання епоха — це людська епоха, або четверична; вона поділяється на два періоди: льодовиковий, або ділювіальний, і наш, що зветься також алювіальним. Знахідки в Америці стверджують ці здогади про існування людини (або скоріше її попередника) в ту епоху на землі. В Європі найстаріші сліди людського життя можна віднести також на кінець третичної доби, що була перед льодовиковим періодом. Це багато сот тисяч літ тому. Тоді в Європі був теплий і вохкий клімат. В глибоких шарах землі винаходять тепер з того часу купи загострених камінців, що схожі на знаряддя, але ще не знаходили людських кісток. Про життя людей того часу, коли вони тоді й були, ми майже нічого не знаємо.

Слідом за величезними вулканичними вибухами з утворенням великих гірних кряжів (хребтів) наприкінці третичної епохи відбулося надзвичайне охолодження клімату. Величезні льодовики насунулися з півночі на південь і надовго вкрили більшу половину Європи. На Україні вони доходили до Житомира, Києва й Полтави, рештки цих льодовиків ще й до цього часу лежать у Західній Європі на вершинах Альп.

Коли лід відступив на північ, у наших країнах ще де-кільки тисяч літ були холоди. Згодом настав уміркований клімат, як тепер.

Так за льодовикового, як і за після льодовикового періоду, ми вже знаходимо часто сліди людини. В глибоких засипаних печерах відкопують останки людей, купи кам'яних уламків, що були тим людям за знаряддя, рештка з харчів, які вказували, що саме ті люди їли.

Всі ці дані, зібрані з усіх усяюдів, дозволяють нам де-що відповісти на питання: як давно людина живе на землі, де по-перше з'явилася людина, і які були межі її першого перебування. Традиційну уяву, що спиралася на біблійні перекази про те, ніби-то колискою людськості було азійське взгір'я, — давно повалено фактами, що давніші сліди життя людини знайдено в Америці, хоч нема ще відповідних даних, що стверджували б прийняття цієї частини світу за колиску людства.

Ми лише можемо припустити без певних хиб, що місця первісного зародку людини були взагалі скрізь там, де були ліси, та гаряче підсоння, лише там могла жити людина за часів повної своєї безпомічності, коли вона не мала ні постійного вогню, що захищав би її від холоду, не мала ні одягу, ні оселі.

§ 15. Раннє дитинство людського роду. Про перші й невпевнені кроки людського роду у нас безпосередніх свідoctв майже зовсім не було. Але оскільки природничі науки встановлюють споріднення людини з усім світом тварин, треба припустити, що той перехідний стан мало чим різнився від стану тварин. В цей період напів-людина, напів-тварина (як її уявляє Дарвін та інші вчені) жила мабуть на деревах, тому що тільки це могло захистити її від великих хижих звірів. За харчі їй були такі продукти, що вона знаходила в природі в готовому вигляді. Овочі, оріхи, коріння, що викопувала вона в землі, такі були її рослинні харчі, комахи, слимаки і в кращому випадкові дрібна дичина, що можна було зловити голими руками — це були тваринні харчі.

Людина тоді ще залежала виключно від природи: од клімату й місцевості, від рослинної й тваринної царини, од часу року й таке інше.

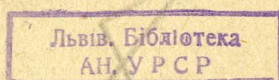
Залежність людини від природи завжди існує, але вона слабне з продукцією знарядь праці. І що ці знаряддя удосконаленіші, то залежність менша. Ще й тепер ця залежність не однакова на різних ступенях культури. В той час, як озброєні високою технікою й засобами транспорту культурні народи в якій завгодно широті мають всі засоби споживання, сучасні дикі, або відсталі, племена живляться здебільшого тим, що їм дає природа. В тропічних країнах переважають рослинні харчі, в неплідних областях півночі ескімоси й самоїди живляться виключно м'ясними харчами.

Коли навіть у тих племен, що знають способи добування вогню, уміють будувати оселі й користуються з примітивних знарядь, залежність від природних умов ще так само велика, то яка ж велика вона була в первісних людей, що тільки почали свою боротьбу з стихіями й ворожим світом, що їх оточував.

Але все ж таки, вже й за цього періоду людина піднеслася трохи вище від тварин, що її оточували. За цього періоду людина досягла де-яких завойовань над природою і придбала де-який досвід, що висунув її наперед серед тварин, серед світової боротьби за життя.

Але вже тоді, вона в наслідок слабости своїх природних органів, порівнюючи з великими звірями, — користувалися з знарядь, що брала

Нариси суспільнознавства—2.

11. 784.

безпосередньо з природнього оточення. Камінь і палиця, ще поки не зв'язані до купи волокнами рослини чи жилами тварини, це були перші її знаряддя. З цими знаряддями вона ще пригнічений раб природи, серед якої не зникає ні на хвилину небезпека загибелі, ця людина не знала ще мови, крім коротких вигуків, думати також не вміла вона. Але постійне користування з покоління в покоління з готових знарядь призводить поволі людину до сполучення цих знарядь та до їх оброблювання. Це дає початок великим здобуткам людської техніки, продукції знарядь праці.

Могутнє знаряддя у боротьбі за життя — як говорено вище, це спільне громадське життя. Воно кувалося ще з ранньої доби людського розвитку. Правда, сила й обсяг суспільного зв'язку були дуже малі навіть і пізніше. Але й за ранньої доби первісної історії не можливо було обійтися без допомоги інших людей: відокремленій особі довелося би загинути. Справді, наука не знає ні тепер, ні в найдавнішому минулому таких людей, що жили б на самоті, не громадою.

Але найбільший наслідок розвитку того періоду, найбільший здобуток, що визначив дальшу долю людства, це опанування величезною стихією природи — вогнем і вироблення (поки що в початковій формі) могутнього засобу взаємин і боротьби — людської мови. Огонь і мова — діти людського суспільства і в той же час його захисники, помічники й родоначальники.

§ 16. **Огонь та його значіння для людського суспільства.** Коли можуть бути сумніви про те, чи живуть тепер такі народи, що не знають вживання вогню, то не може бути сумніву в тому, що в далекому майбутньому людства чи окремих його груп була така доба, коли люди не знали вогню, або у всякому разі не вміли його зберігати чи здобувати. Правда, це було дуже давно, бо доісторичні знахідки кажуть, що вже за льодовикового періоду людина грілася біля вогню і вміла освітлювати темряву ночі запаленими колодами.

Коли ж люди познайомилися з вогнем і коли вони навчилися зберігати, а потім і здобувати його?

Познайомитися з вогнем люди спершу могли з блискавки, що запалила дерево, з вибухів вулканів, лісної пожежі, що часто виникають без участі людей.

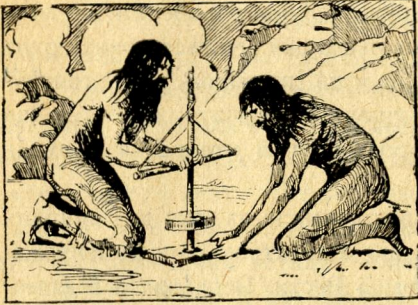
Кажучи про винахід огню, треба мати на увазі переважно той мент, коли людина зрозуміла користь від вогню для людського життя, бо просто огонь людина могла бачити, як бачили його й інші тварини.

Таким ментом міг бути той досвід, що на нього людина натикалася випадково. Лісова пожежа могла її переконати, що вогонь гріє. Людина могла переконатися на досвіді, що овочі (а вона їх вживала сирими), стають смачніші й м'якші під впливом уміркованого вогню.

Такі спостереження могли привести людину до думки про використання благодійних якостей вогню. Для цього вона мусила ще й прагнути, щоб це джерело добра зробилося постійним, а не випадковим. Вона мусила прийти й прийшла до зберігання вогню.

Справді, є багато відомостей про те, що вогонь спершу добували не штучно, а брали з природного джерела, а підтримували його штучно. Первісні люди добували собі вогонь не від одних випадкових пожеж, але й з більш-менш постійних джерел, з розколин охолодженої лави.

В пересказах новозеландців, австралійців та багатьох інших відсталих народів збереглися відомості про те, що люди їздили по вогонь на сусідні вулканичні острови. Зберігання «вічного» або «невгасимого» вогню становило для первісних людей, що користувалися з вогню, сувору необхідність, бо його можна було випадково добути й з великими труднощами. Від цього

Здобування вогню, тручи дерево об дерево.

Здобування вогню за допомогою дрilla до свердлення.

Здобування вогню пилянням дерева.

Здобування вогню, свердлячи дерево.

де-далі переховування вогню стало в багатьох народів звичаєм, освяченим давниною, звичаєм, що став нам за пам'ятник, за історичний документ про далекі доісторичні часи. У де-яких одсталіх племен ще й зараз практикується це переховування вогню та перенесення його завжди з собою.

Цього звичаю додержуються не одні австралійці, полінезійці, чи новозеландці, колись він був і у давніх греків, римлян, слов'ян. Культ «вічного вогню» був у історії багатьох народів сходу, в тому числі і в євреїв («вічна свічка»). В Скандинавії цього звичаю додержувалися ще в XVIII столітті.

Цей перший здобуток—перетворення грізної стихії на знаряддя господарчого призначення—остаточно відірвав людину від світу тварин.

Жодна тварина—навіть найвища, не вміє користуватися з вогню. Людині минулася вічна темрява... Вогонь дав їй світло, тепло (головні його властивості). Вогонь допоміг людям розселитися по землі. Вогонь був людині захистом від звірів і т. д.

Всі ці великі вигоди вогонь міг давати вже тоді, коли людина навчилася лише підтримувати й оберігати вогонь, взятий з природи. Пізніше вогонь відіграв, та й тепер відіграє величезну роль в промисловості.

Потреба зберігати й підтримувати вогонь відіграла велику роль в справі розвитку суспільного життя; вогонь важко було добувати й зберігати—тому він стає за осередок, за вогнище, і навколо нього скупчується певна група людей. Родинні культи вогню в історичних народів (приміром, у нас святкування Купала), а також і в сучасних дикунів, свідчать про те, що вогонь колись був значним чинником зародження й утворення громади й родини.

Про те, що вогонь був одним із важливих ментів зв'язку для ширших громад, ніж родина, найкраще свідчить те, що в багатьох народів існували державні вогнища. В Римі було вогнище богині Вести. Переходячи в далекі колонії, переселенці брали вогонь із святого вогнища й зберігали його, як ознаку єднання з батьківщиною. Коли в Давній Греції позбавляли громадянських прав, то забороняли між іншим брати в кого-небудь огонь. У слов'ян був звичай користуватися цілий рік з огнища запаленого громадою. У німців, слов'ян та де-яких інших народів був звичай брати вогонь конче в сусід, коли загасав свій, закони й звичай карали, як величезне безчестя, коли хто відмовиться дати сусідові вогню.

Вічний вогонь на жертovníкові у євреїв, звичай пропонувати вогонь, як ознаку миру й спілки, в багатьох сучасних диких племен та багато інших подібних фактів свідчать про значіння вогню, як фактора розвитку суспільності на всіх широтах і у всіх народів.

Збереження вогню, що його одержали з природнього джерела—явище величезного значіння, але таке оволодіння вогнем, це ще не остаточна перемога: людина залежить ще від випадків. Справді, такий спосіб оволодіння вогнем (зберігання) був властивий ще досить низьким культурам. Закінчити перемогу можна було тоді, коли навчилися здобувати вогонь і здобувати його штучно, а не випадково. Як навчилася людина здобувати вогонь? Цілком просто: з досвіду вона знала, що вогонь можна здобути, коли терти дерево, або свердлити його, або пиляти, розбивати камінь; під час від цього всього людина спостерігала теплоту й гарячі іскри. Траплялося, що від них займалася суха трава, листя й навіть саме дерево. Це й подало думку злагодити знаряддя, досить просте й немудре, яким можна з власного бажання діставати іскри й запалювати сухий горючий матеріал.

Засобів штучного здобування вогню загалом небагато. Найвідоміший і найдавніше вживаний—це тертя двох обрізків дерева. Вживають ще такого

способу: в дощці роблять невеличку ямку, туди вставляють з міцного дерева свердло й свердлять. Іноді до краю цього свердла приробляли кам'яний кінець.

Про способи добування вогню з дерева ми довідуємося з де-яких релігійних віджитків старих народів Греції, Риму й Індії. Коли, напр., загасав вогонь богині Вести (в Римі), то добували його лише тертям обрізків дерева. Індуські браміні добували вогонь так само. В перуанців (в Америці) та в де-яких глухих закутках Європи скрізь до недавня існував цей звичай.

Кам'яна техніка добування вогню могла виникнути там, де людина робила собі знаряддя з каміння (переважно з кременю). Печерні рештки свідчать про те, що цього способу вживали мешканці Європи ще за льодовикової доби. Цього саме способу вживає багато сучасних дикунських племен, що стоять на досить низькому культурному щаблі.

Уміння добувати вогонь—дитя одночасно дерев'яної й кам'яної техніки, але дитя в сто раз віддячило своїй матері: воно збагатило техніку тисячами можливостей і піднесло її на таку височину, на яку вона без вогню не змогла ніколи стати. Перехід від кам'яної доби до бронзової, а потім до залізної не міг би відбуватися без вогню, бо лише вогонь міг дати потрібну для ростоплювання металу температуру.

§ 17. Мова, її походження й значіння для суспільного розвитку. Всі тварини висловлюють свої відчуття болю, жаху чи радощів певними звуками: гавканням, виттям, криками болю чи пересердя, застережливими вигуками і т. д.

Знавець може схопити в цих згуках навіть нюанси (відмінки почуття, що їх викликало).

Ця здібність висловлювати почуття вигуками має величезне біологічне значіння. В боротьбі за існування певного виду вона часто відіграє таку роль, як розвиток і зміцнення органів захисту чи нападу. Коли б, приміром, проводир череди не застеріг вигуком тоді, як почує небезпеку, череда чи табун не втік би своєчасно й впав би жертвою сильніших звірів.

Але ні в одного тваринного виду, навіть у найвищого, як прим., малпи, не виробилось із цих вигуків того, що ми звемо мовою, членороздільною розмовою. В той же час у всіх людських груп, навіть у тих, що стоять на найнижчому щаблі розвитку, ми вже знаємо мову, як суму слів для вислову думки. Часто ця мова дуже бідна, складається з де-кількох десятків слів, але вона завжди вміщає вислови дій, а часто й цілих процесів.

Крім того, що людська мова складається з членороздільних звуків і що вона висловлює думки, вона ще відрізняється от здібності тварин вимовляти звуками свої почуття знаменитою властивістю, що залежить виключно до людського суспільства—а саме здібністю розвитку. Тварини й тепер, як тисячі років тому, висловлюють свої почуття тими ж самими вигуками, а сама кількість тих звуків—досить обмежена, взагалі вона лишається тією ж самою, що була й раніше. Людська ж мова у всіх народів і племен невининно розвивається. Число слів все більше росте, висловлюючи все більше думок, та й самі слова змінюються.

Прикладів до цього багато. Мандрівники Центральної Америки, що склали собі точний словник де-кількох племен, повернувшись через 10 років до того самого племені, знаходили в нього багато нових слів поруч з відмиранням старих. На невеличких островах Меланезії, що оточують Австралію, є багато мов в окремих родів, що живуть на різних островках, хоч ці всі роди й належать до одного племені. Таку різницю мови спостерігаємо й на суші, в різних племен особливо у гірських народів: на північному Кавказі, напр., десять мов.

Все це легко пояснити тим, що мова є продукт суспільного розвитку, що базується на розвиткові, збільшенні й удосконаленні знарядь праці.

Початки мови складаються за описаної вище доби, коли людина почала виходити з зоологічного стану й стала творити спілки, засновані на спільній праці з уживанням знарядь праці. Самий факт зародження мови пояснюється тим зв'язком, що творить суспільство—трудовим зв'язком. Це стверджує наука про мову; вона доводить, що мова повстала з так званих трудових вигуків.

Ще й тепер помічаємо, що коли де-кільки людей піднімають велику вагу, то разом вигукують, щоб легше разом її підняти. Так було й з людиною, що почала говорити: її вигуки були сигналами чи заохотою до роботи, засторогою перед небезпекою. Та ж наука про мову доводить, що перші слова означали дію (дієслова) і що лише пізніше з'явилися слова, що означали речі (іменники). Одні й другі означали в перші часи лише такі дії, лише такі предмети, що відігравали безпосередню важливу роль в трудовій практиці людей.

Виникнення мови припадає одночасно на часи походження пісні, що має ті ж коріння, що й мова—суспільний трудовий процес. Відомі вчені Карл Бюхер та Нуаре доказують багатьма прикладами, що майже вся робота в дикунів та й тепер серед народу провадиться поруч з несвідомим вигуком, що нагадує робочі пісні.

Поруч з мовою виникає й думання, що складається з понять, висловлених словами. Думання є ніщо інше, як розмова з самим собою без слів. Думання твориться за допомогою символів слів, а слова означають ті живі образи, що є в пам'яті людини. І так само, як розмова, слова й мова зв'язані з суспільством та з суспільною працею не лише своїм розвитком, але й своїм походженням, отже, й думання виникло із суспільного продукційного процесу.

Розвиток мови в диких племен, як і в цивілізованих народів усіх часів, викликало й викликає поширення господарчої основи суспільства. Спостереження мандрівників і дослідувачів над життям диких племен в різних країнах світу доводять, що те, що має життєве значіння для дикунів, знаходить для себе точне словесне означення; навпаки, коли якась дія чи предмет згубили значіння в життєвій трудовій практиці, то й слова, що означали цю дію чи предмет, забуваються, відмирають. У культурних народів ми бачимо, що з розвитком промисловости й техніки, що далі, то все дужче поширюється й розвивається мова.

Мова народжена суспільною працею, але в той же час безнастанно розвиває суспільну працю. Вже за першого періоду свого існування слова й мова набирають значіння такої форми, що організовує трудові процеси. Слова керують працею, надаючи рухами усіх робітників одночасний і правильний характер. Вони ж незабаром набирають значіння власного заклику до праці. Слова до того стали способом передавання й зберігання нагромадженого суспільного досвіду данної групи. Вони поширювали круг знання людини за межі її власних спостережень, бо слова малюють їй те, чого вона сама не могла бачити. З часом слова із означень людських дій переходять на описування зовнішньої природи.

Про значіння мови для організації суспільної праці в культурних народів не доводиться багато говорити. Цілком зрозуміло, що складний продукційний процес був би неможливий без цього знаменитого способу порозуміння тих, що беруть участь у трудовому процесі.

§ 18. **Знаряддя кам'яного віку.** До цього часу ми говорили про раннє дитинство людського роду, про той період, коли людина лише починала виходити з тваринного стану і вступала в стан первісного суспільного розвитку. Це ще період користування зі знарядь праці в тому вигляді, в якому знаходили їх у природі (камінь, паля, кістка, роги й зуби тварин).

Але вогонь та здібність думання, що розвивалася в зв'язку з розвитком мови, готували людину до продукції знарядь виробництва. Вогонь, як ми бачим, вже на перших шаблях людської техніки полекшував обробку дерева. Він же допомагав людині розбивати каміння. Розривну діяльність пари, мабуть, знали дуже давно. Навіть австралійські племена, що стоять на низькому щаблі розвитку, вміють нагрівати великі каміння й обливають їх потім холодною водою,—здобувати відламки, що потім вживають для ножів та списів. Зм'ягчаючий вплив пари на дерево також, мабуть, давно знали.

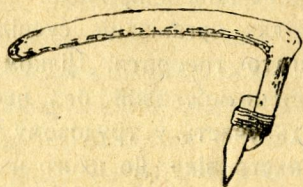
Велику роль первісного виробництва знарядь праці мав відігравати матеріал, що його первісна людина брала безпосередньо з природи.

Найдавніший матеріал, що з нього людина навчилася робити собі знаряддя й інше господарське добро,—був або камінь, або дерево, або кістка. Вибір одного з них залежав від того, який матеріал був під рукою, бо камінь, приміром, трапляється не всюди і не всюди він твердий. Проте найчастіше вживали каменю, тому й добу ту ми звемо кам'яною. Як знаряддя для праці, особливо придатний був кремій із своїми гострими краями. Коли такий тонкий гострий край підточити, то й виходить стріла, ніжик, чи що інше. Коли тепер такий загострений шматок каменя прив'язати до палиці жилами вбитої звірюки чи волокнами з рослини,—то матимем різні струменти залежно від форми каменя: сокиру, ніж, скребницю, шило й т. д. А коли в такому каміні просвердлити дірку, настромити тоді його на палицю,—то буде готовий молоток.

Одне слово, з обробленого каменя можна робити різні знаряддя, що задовольняли б вимоги примітивної техніки. За допомогою таких знарядь первісна людина могла боляче поранити, а то і вбити звірюку, різати м'ясо, здирати з убитої звірюки шкуру, чинити її й т. д.

Кам'яна доба тривала багато соток тисячоліть аж до бронзової чи мідяної доби, що її потім заступила; тоді людина навчилася добувати метал.

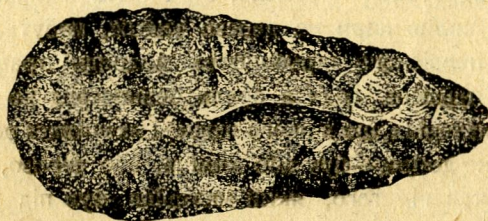
Кам'яна доба—це довгий ланцюг послідовних удосконалень в царині кам'яної техніки. Але відповідно до важливих особливостей виготовлення кам'яних знарядь кам'яна доба ділиться на стару кам'яну dobu (палеолітичну) і новітню (неолітичну). До першої належать доба одбивного каменя, до другої полірованого. За першої доби камінь пристосовували до потреб тим, що його розбивали на менші частини; відколені ребра можна було вжити як знаряддя до різання. Надзвичайно важливе для мисливського

Первісне знаряддя до хліборобства.

побуту знаряддя-скребниця, що нею здирали шкуру та зшкрібали з неї м'ясо,—це був камінь з одним грубим, тупим ребром, а другим гострим. Молоток брали просто в руки і лише далі його стали настромлювати на держак.

Неолітична доба (епоха полірованого каменя) що до техніки знаряддя становить досить високий щабель культури (про це свідчать, приміром, Київські знахідки). Цю dobu характеризує велика кількість знарядь, що вживалися до значно ускладнених потреб людини. Від полірування поверхні обробка цих знарядь давала значні наслідки, бо пристосовувала знаряддя

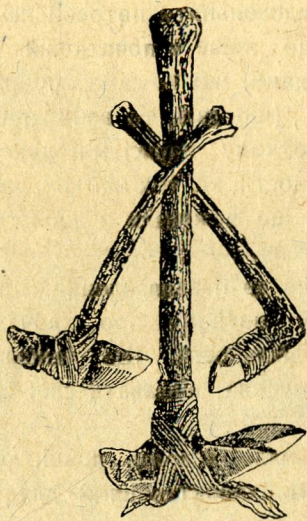
Кремінний наконечник стріли, (палеол. епохи)
„громова стріла“.

до вищих потреб господарства, а воно де-далі, то ставало складніше. Люди новокам'яної доби по мистецькому виготовляли й обсікали камінь. Провсвердлюючи гладенько виполіровані каміння-сокири, вони настромляли їх на топорища з дерева, кістки й рогу; ці топорища прикріплювано жилами з тварин чи волокняною травою до ярочків, що для цієї мети пророблювалися. Поруч з цими сокирами існувало багато ще інших струментів: пилки, кинжали, стріли, списи і т. д.

Тепер лише де-не-де на земній кулі живуть люди, що працюють кам'яною сокирою або ще недавно її вживали.

Знаряддя неолітичної доби такі кріпкі, що ними можна було рубати дерева й тесати бруси. Тому люди могли будувати оселі й цілі селища, що своєю будовою схожі були до сучасних. Цими знаряддями та вогнем люди могли зробити човни з цілого дерева; а човни мали величезне значіння для тодішніх комунікацій.

Ускладнення продукції кам'яних знарядь спричинилося до відокремлення спеціальних груп, за-для яких ця продукція стала за ремесло. Це вело до суспільного розподілу праці. Коли з початку залізної доби—доби металевих знарядь—за головнішу особу був коваль, то за доби неолітичної за таку особу був той, що тесав каміння. В багатьох місцях у нас на Україні підчас розкопок знаходять цілі майстерні таких тесачів.

Знаряддя з каменю, дерева та кісток, що вживав старовинний європеєць (наліво) і знаряддя сучасного дикуна (направо).

З'являється керамічне (глиняне) мистецтво, виробництво. За перших часів в цій царині працювали жінки. Плетені коші (або гарбузові й інші шкарлупи з овочів) обмазували глиною. Виходив посуд на воду навіть такий, що його можна ставити на вогонь і нагрівати воду. Згодом люди переконалися, що глиняна обмазка перетворюється на твердий посуд. Отже, кінець кінцем, додумалися до того, що, випалюючи глину, можна зробити горшки. Ще за давніх часів люди навчилися як найкраще виробляти горшки.

Кам'яну добу заступила доба металева, але не у всіх народів вона стала одночасно. Коли, прим., у Єгиптян і Асирійців вона почалася 8000 років тому, то в нас на Україні метал пізнали лише 4000 років тому, коли сюди стали приходити фінікійські купці.

Камінь заступали метал, мідь (менше), а частіше бронза, а потім залізо. Доба металу (особливо залізного) почина історичний період. Залізні знаряддя, хоч їх спочатку робили на зразок кам'яних, були мугутнім стимулом до господарського й суспільного розвитку, не менш сильним, як колись був винахід кам'яних знарядь.

§ 19. **Розвиток господарства й харч кам'яного віку.** Не можна говорити про господарство людини того періоду, коли людина не користувалася з вогню й не виробляла бодай найпростіші знаряддя. Така людина не турбувалася про майбутнє. Їй нічого було зберігати й складати, бо всі невеликі свої засоби вона діставала безпосередньо від природи та й коли вона через стихійну якусь біду їх не мала, то просто гинула.

Але коли людина пізнала вогонь, навчилася роботи найпростіші знаряддя праці, то тоді почалася її господарча діяльність. Історія господарства й починається з того часу, коли людина з каменя, дерева або рогу починає робити знаряддя праці. Бо господарча діяльність простує до того, щоб пристосувати природу й задовольнити потреби людини, а це пристосування стало можливим поки що лише в початковій формі,—лише тоді, коли людина озброїлася знаряддями, що їх сама зробила. Господарча діяльність захоплює величезне коло (що далі, то воно поширюється) ріжнобічного впливу на природу. В короткому нарисі ми можемо зупинитися лише на головних ментах цієї діяльності, на тих ментах, що відігравали первозначну роль для первісних людей, що межували з зоологічним станом.

Ці менти—харч та оселя.

Першою потребою, що до її задоволення прагне всяка жива істота, є потреба в харчах. Тому питання про харч було першим питанням, що спонукало людину до діяльності. Ще напівлюдина-напівтварина, що гола лазила по деревах, мусила віддавати свої сили для задоволення цієї потреби.

Але доки людина не мала знарядь праці, харчі її нічим не відзначалися від харчів тварини. Найхарактернішим для тварини є пристосування організму до харчового оточення: коли тварина не пристосує організму до такого оточення, або не попаде в оточення, де багато харчів—вона загине. Таке, мабуть, було й з людиною. Але коли людина заволділа вогнем та озброїлася знаряддями праці, то людина змогла, поперше, пристосувати до свого організму матеріал, а по-друге, добувати й продукувати предмети харчування, коли їх сувора природа сама не давала.

Що ж їла первісна людина за найранішої доби свого розвитку? Ще з найдавніших часів людина, мабуть, споживала і рослини, і тварини. Ми тепер не знаємо жодного племені (на якому б низькому шаблі розвитку воно не стояло), що не споживало б разом із рослинами тварин. Бразилійці їдять комашок, негри не гребують щурами й гадюками. Для багатьох диких племен жаби, павуки, жуки й усякі інші комахи одна з найсмачніших страв. Для де-яких африканських племен напад сарани величезне свято; бо їм не треба вишукувати їжі. Є багато підстав гадати, що первісна людина ще до початку продукції знарядь праці споживала не одні рослини й овочі, але й полювала на дрібних тварин і їла їх сирими. Коли людина, заволівши вогнем, почала продукувати знаряддя, то стала вишукувати собі харчі (рослини, тварини) та готувати їх до вжитку. Удосконалення знарядь полювання для добування тварин відбувалося разом (хоч і жвавіше)

з удосконаленням хліборобських знарядь (для добування рослинного харчу). Від каменю, що ним людина жбурляла раніше на тварину, вона переходить до кам'яної сокири й спису, луку й стріли; ними вона наздоганяє тварину здалеку. Від палиці, що людина знаходила випадково й викопувала нею дикі коріння, вона переходить до палиці або з загостреним кінцем, або з настромленим на цей кінець загостреним каменем. Копаючись в землі, людина зауважила, що рослини на скопаному ґрунті ростуть краще. Тоді для «оранки» свого «ґрунту» вона стала вживати тих самих знарядь, що й для викопування коріння. Але вживання нового знаряддя викликало його зміну: здовшується держак, збільшується загнутий гострий кінець.

Жінка з мотикою.

Це вже сапа—прабаба рала й плуга, що виникли значно пізніше, коли осіле хліборобство стало за основу господарства й за головне джерело харчування. Це сталося лише тоді, коли людина навчилася при звичаювати тварину—користуватися з її сили для потреб хліборобства.

Таким чином добування харчових продуктів кам'яними знаряддями стимулювало й спричинялося до розвитку господарчої діяльності: 1) мисливства, що його потім заступило скотарство, і 2) хліборобства.

Не можна сказати, з чого жила раніш людина, чи з мисливства та рибальства, чи з примітивного хліборобства, щоб-то зі збирання овочів та рослин. Одне й друге однаково трапляється ще й зараз в найвідсталіших племен. Так було й колись, доки людина не знала вогню. В одному місці вона прохарчувала себе рибою, слимаками, черепахами, в іншому ловила комашок, дрібних тварин, ще в іншому збирала коріння то що. Могло бути й так, що годувала вона себе одним і другим, як, прим., зараз ведди, що живуть з рослин і разом з тим полюють на дрібних тварин, на рибу. За старокам'яної доби з винаходом вогню та першої кам'яної зброї (сокири й списа) м'ясний харч та ще й з дичини став чи не головним, а мисливство чи не переважним способом добування харчів. З винаходом складнішої зброї, лука й стріл, дичина стала регулярним предметом харчування, а мисливство одною з головних галузів праці. Це складне знаряддя розвивалося на ґрунті вже досить високої культури, коли ми зустрічаємо цілий ряд інших складних знарядь, дерев'яний посуд, хатнє майно, оселення селами, ручне ткацтво й т. д. Пізніше виникло й ганчарство, що вже свідчить про вищий рівень культури.

Винахід вогню й продукція кам'яних знарядь поширили й коло рослинного харчування. Вогонь дав можливість зробити придатними до засвоєння нові предмети харчування: крохмалеві земляні овочі—картоплю й коріння, печені в гарячому попелі. Кам'яні знаряддя полекшили добування овочів із землі і з дерев. На вищому щаблі культури досконалішими знаряддями людина починає викохувати рослини. Збираючи природні рослини, що їхні окремі частини людина споживала, вона помітила, що з зерна виростають нові рослини. Людина почала сіяти. Це були зерна однолітньої рослини, їх не важко було спостерігати, і наслідки незабаром виявляються. Ми справді бачимо, що найпоширеніші рослини, що їх культивували завжди в різних країнах, це звичайно однолітні рослини. В Америці сіють кукурузу (пшеничку), в південній Азії—риж, цю надзвичайно родючу рослину, що її споживає більшість населення й тепер. В Західній Європі й де-якій частині Африки такою рослиною було просо. В наших предків такою стародавньою рослиною було жито, що від нього пішло слово «жити», щоб-то харчуватися житом. Згодом стали вживати опріч жита ячмень, пшеницю й гречку. Та або інша рослина найбільше поширювалася в тих країнах, де вона найкраще родила, хоч з найдавніших часів людина добувала м'ясу й рослинну їжу, проте добування тварини вимагало більше сили й кращих знарядь, ніж первісне хліборобство; воно власне полягало лише в здобуванні коріння й земляних овочів із землі. За льодовикової доби хліборобство було зовсім неможливе, бо багато рослин тоді й після того загинуло. Тому ми з найраніших часів людського розвитку за кам'яної доби (особливо палеолітичної) зустрічаємо вже багато всяких мисливських знарядь, а хліборобських тоді саме було замало. На цих щаблях розвиток мисливського промислу йде далеко інтенсивніше, ніж хліборобського.

Мисливство було досить важке й турботне, жінка ж, особливо до винаходу луку, зовсім не могла полювати, бо їй доводилося носити й годувати дітей. Тому на жіночу долю припадало примітивне хліборобство, а на чоловічу мисливство. У багатьох племен жінка харчується ще й тепер лише рослинним харчем і не має права їсти дичини. В австралійських негрів чоловіки-мисливці намагаються поїсти дичину на місці, а коли все поїсти не можна, зберігають дома лише для себе.

Жінка обслуговувала й усе хатнє господарство: підтримувала вогонь, а в багатьох нижчих племен вона будує примітивну оселю. Господарські ролі чоловіка й жінки зливаються вже на пізніших щаблях розвитку, коли хліборобство досягло чималих успіхів. Можливо, що почала вперше сіяти жінка.

Ще й тепер у багатьох племен хліборобство—жіноча справа. Вже коли хліборобство стало за досить вигідний промисел, то господарство почало будуватися на взаєминах чоловіка й жінки. Техніка готування харчів мала величезне значіння. З появленням вогню в господарстві людина перестала їсти сире й споживає різноманітно зготовану їжу. Крохмалисті рослини вона припікає в гарячому попелі. М'ясо жарить, пече, димле на вогні. Згодом було вигадано примітивні печі, іноді ямкою. На распечених плахах після того, як гас вогонь, згрібався жар, а в ньому пекли чи смажили шматки м'яса.

Так само людина почала пекти овочі й підсмажувати зерно. Випікати хліб людина навчилася пізніше. Навіть після того, як люди навчилися робити борошно, перемелюючи зерно пристосованим до цього камінням (жорнами), вони мішали потім борошно з водою й гущу чи тісто їли сирими. Так вони робили, бо не знали сили вогню, і про те, як він впливає на воду, люди довідалися пізно. Цікаво, що людина швидче довідалася про приємні властивості пари, а ніж про корисні властивості кип'яченої води. Більшість племен влаштовує примітивні бані: на розігріте каміння ллють воду, щоб попаритися.

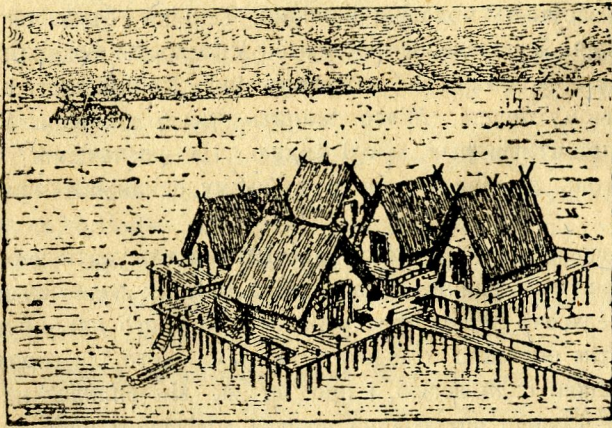
Коли винайдено було кип'ячену воду й стали їсти варену страву, то це стало за могутній чинник розвитку гончарства, бо для того, щоб зварити страву, треба було вогнетривалого посуду, а його можна було зробити лише з глини. Це вже був перехід до вищих форм господарського розвитку.

§ 20. **Оселя.** Після їжі найнеобхідніша потреба—це потреба в захисті од шкідливих для організму кліматичних впливів і від нападу хижаків. Задоволення цієї потреби—біологічне завдання не лише людини, але й тварини. Справді, всякі тварини розв'язують це завдання відповідно до своїх сил і умінь: від негоди й хижаків вони ховаються в печери, логовища, гнізда й т. д.

Людина на перших щаблях культури мало чим відрізнялася від тварини: вона так само ховалася в готові природні захисти. Ми вже знаємо, що людина жила на деревах, в печерах (печерні люди), ямах і т. д. Це все ті захистки, що їх давала сама природа. За перший захист людині стало дерево. Вчені стверджують, що в людини залишилися сліди того, що колись вона так само, як зараз малпа, лазила по деревах. Дерево давало

їй овочі, воно давало їй харч та «оселю». Правда, тепер ми не знаємо жодного племена, що жило б на деревах, але є такі й зараз, що тимчасово живуть на деревах. Веди на Цейлоні, батаки на Суматрі, африканські племена Судану й Сахари будують часом оселі на деревах. Єгиптяни, індуси, великоруси вважали дерева за місце, де живуть духи померших. Це свідчить про те, що далекі їхні прабатьки жили на деревах. Існують ще й зараз племена, що кладуть померших на помости, збудовані на деревах.

В Європі знаходимо багато слідів життя людини в печерах та ямах і природніх, і штучних. По всій Європі та й у нас на Україні є печери, де знаходять кам'яні знаряддя палеолітичної доби, кістки мамута, носорога, й інших тварин тієї доби. Навіть і за пізнішої неолітичної доби печери були людині надійними захистками, хоч одночасно існували й будівлі

Селище на озері на острові Нова Гвінея.

з дерева. Багато таких печер трапляється в нас на Україні, Кавказі, Уралі й Сибіру. Мешканці України й Кавказу жили в печерах і пізніше, про це свідчать перекази греків, що були знайомі з чорноморським побережжям з давніх давен.

Все це проте було пристосування до потреб людини даних природою захистів і свідчить про те, що людина за тих часів не могла збудувати оселі одними своїми силами. Це видно з будівель, що будують ескимоси з льоду та снігу. Хоч останні збереглися до наших часів, проте вони виникли ще за ранніх часів людського існування на землі, коли людина була близька до тварини.

Про людські оселі в точному розумінні цього слова можна говорити лише як про штучні оселі. Їх збудувала досконалыми знаряддями сама людина, вони стали потім захистом не для однієї людини, але для всього його майна. Такі оселі виникають лише після того, як людина пізнала силу вогню. Вогонь став людині заміняти сонце, його тепло й світло, його треба було захищати від дощу й вітру, бо загасити вогонь—це наробити самому

собі великого клопоту, особливо тоді, коли людина не вміла добувати його штучно, а вміла лише зберігати вогонь.

Первісною такою оселею-захистом була обора або навіть одна стінка з лози чи галуззя з густими листям (з проходом для людини),—вона захищала вогонь од вітру. Такі примітивні хатки трапляються зараз у деяких диких племен, приміром, у огнеземельців. З таких первісних будівель де-далі виробився тип хати з огнищем. Та це ще була оселя швидче для вогню, ніж для людини.

Доки людина жила в теплих краях, їй не треба було будувати довговічних осель. Свої шатри вона покидала й легко будувала нові, бо матеріял був під рукою, а будова його була не хитра. Підчас негоди, що тривала недовго, вона ховалася в печери, що були недалеко від шатрів з лози й галуззя, печери довго ще були на послугах у людини. Але пізнавши силу вогню й здобувши нові джерела харчів, людина розселюється по всій землі. Отже в північних краях людині вже потрібна стала нова оселя, що захищала б її від холоду й негоди, довщих, а ніж у теплих краях. І тут печери, як ми бачили й раніше, були найвигіднішою оселею, але згодом із примітивних захистків повстали вже хати в сучасному розумінні слова.

Розвиток оселі був у тісному звязку з розвитком господарства. Легкі шатра годилися лише тоді, коли наші предки мандрували з місця на місце, бо займалися «хижим» господарством—цеб-то користувалися з того, що їм давала природа. Але в міру того, як господарча діяльність розвивалася, оселі ставали за осередок більш-менш осілого життя. Оселя робилася постійною й набирала характеру господарчого центру. Коли, напр., замість простого збирання овочів-коріння, починається штучна, хоч досить примітивна обробка землі, то оселя стає центром, навколо якого лежать оброблені поля. Спершу, як ми казали вище, мужчини полювали, а жінки працювали на землі. Але це вже не бродячі мисливці, що будували свої шатра там, де випадково спинилися й при першій нагоді їх покидали. Тепер вони після ловів—щасливих чи ні,—повертаються до домівки, до своєї постійної оселі.

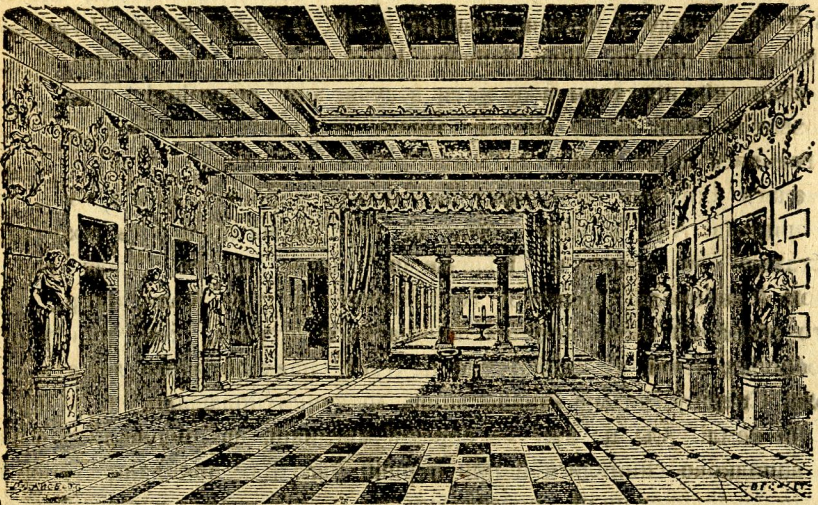
Жінка з самого початку була звязана хатнім господарством та рільництвом, отже, й будувати оселею мусила вона. У багатьох відсталих племен (у ескимосів, напр.), ще й тепер оселею будують жінки, а під-час мандрівки вони сами переносять на спині все хатнє начиння. Підтримання вогню стало жіночою справою в багатьох племен. Перекази культурних народів доглядання домашнього вогнища звуть добродійністю жінки. Це пережиток того далекого часу, коли лише одна жінка берегла вогонь для зігрівання своїх дітей.

Жінка залишалася самотньою з своїми дітьми й господарством, вона мусила будувати просторішу хату, що вже стала не випадковим затишком, а надійним помешканням родини й осередком господарства. Спершу ці оселі будувалися на зразок стіжка й покривалися листям з дерев, землею або корою, а то й звірячими шкурами; в середині містилося вогнище, а дим з нього виходив на двір через дірку; дірка була в тому місці, де сходилися кінці лози. Де-далі хліборобство стає за основне заняття, а лови й скотарство,

що з нього розвинулося, за другорядне, вони допомагали хліборобству. Мужчина стає за постійного члена родини, а потім за її голову.

Родина стає ширшою й міцнішою одиницею; ширшає й оселя; дім стає за осередок господарства й родини. Дім набуває чотириохкутної форми, хоч в середині вона збудована так само, як і колишнє шатро—з діркою для диму вгорі. Такі доми, «курні» хати можна зустріти ще й зараз у наших гуцулів на Карпатах.

До кам'яної епохи можна зарахувати також так звані свайні оселі. Це були хатки, збудовані на стовбах-палях над водою. На стовби, що їх вбивано в дно озера, клали поперечні бруски, а на їх робили домівку з балків. Долівку-поміст вимазували глиною, посипали піском, стелили листям, а на помості ставили хатинку. Така свайна оселя мала східці, або греблю, що вела до берега, звичайно однак перепливали з оселі до берега човном, довбаним або випаленим.

Римський будинок у середині.

У нас на Україні свайні оселі не були відомі. За те від життя в ямах перейшли наші предки до вигіднішого й тривкішого способу мешкання. Викопану яму викладали деревом або хворостом, над ямою ставили з дерева або хворосту стіни, вимазували все те глиною, і була готова хата наполовину над землею. Слідів таких осель-мазанок маємо багато в нас, понад річками звичайно.

Інколи ще пізніше таку групу мазанок оточували канавою, валом, тином, щоб охороняти себе ще й від ворогів. Таку оселю називали в нас городищем.

З дальшим розвитком техніки й господарства розвиваються й форми людських осель: починають додавати вікна з шибками, печі з комінами, удосконалюють оселю, а це все робить її вигідною й надає їй навіть певного стилю. Це все наслідки досягнень техніки й тих форм співжиття, що відповідають цим продукційним формам.

§ 21. **Форми суспільного життя за часів первісної культури.** Вище ми встановили, що суспільство є засіб боротьби за життя, що з самого початку свого існування люди мусіли єднатися в групи для того, щоб спільними силами оборонятися й вишукувати засоби для життя. За початковий суспільний осередок повинна була стати людська група, що її господарчий зв'язок освячено спорідненням (рід-родина). Це не була в сучасному розумінні цього слова, родина, цеб-то група, що складалася з чоловіка, жінки й дітей. Форми подружжя й родини розвинулися далеко пізніше. Перекази різних народів кажуть про те, що за давніх часів в них не було подружжя. Про слов'ян літописець Нестор каже, що вони жили, «як звірі», цеб-то не мали подружжя. Це була невелика група, що була потрібна для виконання завдань примітивного господарства. Полові зносини її були невпорядковані: всі жінки належали всім мужчинам, але й навпаки. Одне слово, жили груповим кровосумішним життям. Не можна було визначити, від яких батьків родились діти, з родичів можна було встановити одну матір, що годувала й доглядала дітей.

Спершу навіть відносини між матір'ю й дітьми обмежувалися лише годуванням та догляданням за ними; коли ж діти виростили та відходили, то зв'язок по-між ними забувався. З часом поперед усього забороняється подружжя по-між матер'ю й дітьми.

Ще з давня встановлено поділ родичів на покоління: в полові співжиття мали право вступати члени одного покоління, брати й сестри (розуміючи під «братами» й «сестрами» людей одного покоління—старшого чи молодшого). Згодом стало заборонено полове співжиття в одному й тому самому поколінні між рідними, братами й сестрами і навіть між двоюродними, (як, наприклад, у сучасних австралійських племен).

Від того, що людські групи були ще не великі, то доводилося тоді шукати собі жінку з інших груп. Жінок добували собі силою (в нас воно звалось «умичкою»), а пізніше жінок купували або вимінювали. Звідціля виходила потреба стежити за родством і в чужій групі, куди переходили жінки з своєї родової групи. Рід вели по жіночій лінії: діти жінки належали до її роду. У австралійців всі діти носять ім'я материного роду. Заборона подружжя поширилася й на двоюродних братів та сестер, що носили це родові ім'я. Оце й є материнський рід—матріархат, що ріжнися від роду по—батькові, від патріархату.

Що більше й частіше родові групи обмінюються жінками,—то стають вони ближчі й рідніші. З другого боку й сама група розростається, більшеє число її членів і їй стає затісно жити разом. Вона ділиться на менші групи; ці групи що живуть уже окремим життям від матірньої групи, що від неї відокремилися. З них утворюється велика група, що складається з родичів, належних до де-кількох жіночих родів; вони творять між собою спілку. Це вже плем'я.

До матріархату спричинилися такі економічні причини. За примітивних знарядь кам'яного віку розподіл праці в родовій групі базувався на

фізіологічних ознаках полу й віку: дорослі чоловіки полювали, жінки й підлітки обробляли землю. Оскільки це примітивне хліборобство переважало полювання та рибальство в даній громаді, то й господарчий зв'язок існує між матер'ю й дітьми, за осередок родового-родинного господарства стає жінка.

Там, де полювання переважає рільництво, або де більш був кочовий спосіб життя, там господарчий зв'язок існує між чоловіками, а не між жінками, там чоловік стає за осередок родово-родинного господарства, там і родичів рахують по батькові. Там ми маємо іншу форму споріднення, що зветься патріархатом (патер—батько, матер—мати, архо—паную, слова грецькі).

Зміна матріярхату на патріярхат має також свої економічні причини. В багатьох краях старого світу з полювання виробилося уміння призвичаювати звірів та скотарство. Для тих часів це було величезне багатство. Колишнє багатство роду було мізерне й складалося з убогих осель, грубих кам'яних знарядь та їжі, здобутої за день. Тепер же люди збирають табуни коней, верблюдів, ослів, череди рогатої худоби, овець, кіз і свиней—майно, що треба було лише доглядати. За головне джерело харчування стає скотарство; ним відають чоловіки. Це дає економічну перевагу чоловікові. Жінки мусили відриватися від свого поля, щоб мандрувати вкупі з чоловіками. Вони входять в рід чоловіків. Та й самий рід змінився: в нього вже входять діти, онуки, правнуки однієї групи чоловіків. Рахувати стали по чоловічій лінії. Матріярхат змінився на патріярхат.

Де-далі, коли вживання робочої сили худоби для потреб хліборобства зробилося його осілим та корисним заняттям, перевага чоловіка ще більше зміцніла.

Змінилася zarazом і форма подружжя. Ще в матріярхальному роді жінка поволі звільняється від групового подружжя. Переходовою формою від групового подружжя до паристого у багатьох первісних народів був установлений звичай, згідно з яким жінки мусили тимчасово віддавати себе всім мужчинам, а після того вони мали право жити тільки з одним чоловіком у парі.

З переходом влади у роді до чоловіка, він перетворює жінку на знаряддя дітородження й задоволення своїх пристрастей. З огляду на те, що рід рахують по чоловічій лінії, чоловік намагається упевнитись в тому, що діти—його діти і він встановлює для жінки єдиний шлюб.

З розвитком скотарства в роді з'являються раби. Раніше, коли праця не давала зайвих продуктів, полоненого ворога вбивали, з'їдали або всиновляли. Тепер його можна було використати, як робочу силу: для догляду й піклування за чередою треба було вже більше людей. Для цього й поневолюють полоненого ворога. Рід, що протягом матріярхального й навіть патріярхального періоду володів майном спільно, стає тепер власником великого майна—худоби й рабів. Рід швидко розростається. Він стає більшим, ніж потрібно для ведення спільного господарства. В господарчому відношенні навіть зручніше було розбити велику череду на дрібніші, бо так було легше пасти. Вже скотарські роди виявляють тенденцію поділу на окремі дрібні родини—процес, що закінчується до початку осілої хліборобської культури.

Так виросла з тих нових дрібних родин патріярхальна сім'я з чоловіком на чолі, а з роду виростає плем'я.

Патріярхальна родина мало схожа на сучасну родину, хоч в основі її й не завжди існує полігамія (ц. т. многожонство). До її складу входили поруч з жінками й дітьми в кількох поколіннях невольники, раби. Латинське слово familia (фамілія, родина) походить від слова фамулюс—раб і за ранньої доби означало сукупність рабів, що належать одній особі.

У сербів і болгарів та в наших гуцулів ми ще й досі зустрічаємо таку велику родину—рід (задруга, газдівство), що охоплює де-кільки поколінь—нащадків одного роду вкупі з їхніми жінками й дітьми.

Ця патріярхальна родина є перехід від групового подружжя до паристого. Моногамія (одножонство) виходить з економічних домагань. Купівля жінок, що заміняє «умичку», робить жінку товаровою вартістю, і не всі «батьки» могли купувати їх багато. Окрім того,—і це головне,—голова родини стає власником майна, отже йому потрібна господарка всього хатнього майна,—воно й переходить до відання жінки-хазяйки. Моногамія завжди була одношлюбністю лише для жінки; чоловікові ж завжди слугувала проституція, й влада чоловіків підтримувала її.

§ 22. **Походження віри.** Релігійні вірування й усі інші явища розумової, чи як її звуть духової культури, виростають на підставі господарчого розвитку.

На найнижчому шаблі свого розвитку людина не вміє провести різку межу між життям та смертю. Для неї однакові явища смерти, обмороку, сну. Вона бачить, що у всіх цих випадках людина знаходиться в стані спокою. Вона бачить також, що після сну людина встає—знову починає рухатися-жити. Тому первісна людина почала смерть вважати за сон. Первісні люди також не відрізняли себе від мертвої природи. Вся вона, здавалося людині, живе й рухається, як вона сама. І камінь, і вода, й дерево—все те живуче, як самі люди.

Згодом людина стала уважніше спостерігати явища смерти й сну та знаходити по-між ними різницю. Людина бачила здебільшого наглу смерть—людини від звірини, і звірів від ран, що робила їм сама людина, вона бачила, що після того, як кров витекла, то людина або тварина не рухається, вже більш не встає й починає гнити. І людині здається, що з організму вкупі з кров'ю вилетіла якась особлива істота—«душа» або «дихання».

Коли людина спала, їй снилося, ніби то вона десь ходить, щось робить, а прокинувшись, вона бачить себе на тому самому місці. Це ще раз стверджувало, що в людині є душа, що незалежно від тіла може входити й виходити з нього. А коли ж ця «душа» по смерті зовсім виходить з тіла, тоді тіло гніє й розпадається.

А душа живе сама по собі. Вона стає «духом», двійником помершого. Пізніше де-які народи стали думати, що душа намагається повернутися (а іноді й повертається) до свого тіла.

Первісна людина не одрізняла матеріяльного від нематеріяльного, вона не проводила різкої межі між тілесним та безтілесним. Вона неясно уявляла

собі «душу», поки вона була в тілі людини. Коли «душа» виходить із тіла й робиться духом, вона здається їй чимсь таким, що загалом має всі властивості й потреби, як жива людина. Духові треба харчу, а коли йому цього не дадуть, то він розсердиться й буде мститися народові. Тому з духом треба жити в згоді. Коли траплялося якесь лихо, то первісна людина пояснювала це тим, що дух розсердився на родичів-нащадків за те, що вони не віддають йому належної уваги. Первісна людина думала, що в духа є ті самі бажання й потреби, як і в людини. Першою потребою, задоволення якої забирало в людини увесь час, була потреба в їжі. Отже, первісна людина думала, що дух більше над усе бажає їсти. І щоб задобрити духа, треба йому давати їсти. Тому первісна людина частину своєї їжі віддавала духам. Ще й тепер у багатьох народів є звичай перед обідом або що віддавати частину харчу тим духам, з якими треба жити в згоді.

Це й є початок культу, офіри, що в тій чи в іншій формі знали всі народи.

З дальшим розвитком виробництва кам'яних знарядь ускладнявся розвиток родової й племінної організації, розвивалися й релігійні вірування.

Родова організація ускладняється. Тепер уже більше, ніж раніше, різних господарчих галузів, більший поділ праці, господарча діяльність групи потребує більшої організованості. Тому з'являються ролі організаторські й виконавчі.

На чолі родини стоїть батько, вроді—старшина. Роди-родини об'єднуються в племена з племенним начальником на чолі. Всі батьки, старшини родів або племен—це організатори виробництва даної групи, ті що зберігають трудовий досвід усієї групи. Тому їхні особи виділяються з ряду інших осіб і в спогадах громади їхні «душі» відокремлюються також від інших «душ» і перетворюється на образи предків-організаторів, великих предків і потім в очах нащадків стають за богів. Їм, їхній волі, їхній прихильності чи гнівові надається надлюдська могутність: всі вдалі або невдалі акції групи, її добробут чи загибель залежить від волі предків-богів. Назви для себе групи приймали від того місця, де ті групи мешкали (біля річки, на горі, коло озера, в печерах і т. д.). Згодом групи стали називатися в залежності від тих рослин, або тварин, що вони найбільше їх споживали. Ті тварини, або рослини стали ніби-то їхніми родовими ознаками—тотемами. Пізніше ці тварини або рослини порівнювали з великими предками, що дали початок і життя всьому родові, стали вважати їх за предків роду та племені.

Первісне мисливство й навіть скотарство з примітивними знаряддями праці й нерозвиненими формами організації господарства, призводили часто до загину або великого зменшення кількості саме тих тварин і рослин, що їх споживала група.

Люди, у яких вся діяльність полягала переважно в вишукуванні їжі, не могли не зауважити цього. Повстає потреба якихсь обмежень, щоб запобігти винищенню тотемістичних тварин і рослин.

І ми справді бачимо, що у багатьох народів далекого минулого існують заборони й обмеження вживати тотемістичних тварин чи рослин,—повні заборони (табу) й тимчасові (пости).

Заборони знімаються як раз тоді, коли мисливство, рибальство або збирання овочів та насіння бувають вдалим й не загрожують повним знищенням їжі. На такі менти, пристосовані до певного періоду року, влаштовуються гулянки й бесіди на честь предка-тотема. Ці заповіді, табу, заборони, дозволи і всякі інші норми мали, як бачимо, глибокий зв'язок з господарчими обставинами й діяльністю племені, чи роду. Вони мали характер впорядкування господарчої діяльності.

Під-час святкування відбувалися моління й заклинання, приносилися офіри великому тотемичному предкові, згодом склалося переконання, що саме ці молебні створюють силу й владу роду, що вони сприяють збільшенню всякого добра.

Віра в чудотворну силу тотемичного предка висловлюється в тотемичних нащадків неоднаково. Іноді тотемична тварина встає за офіру. Виточуючи кров з неї, старшини й жерці споживали її самі й бризкали нею віруючих. Це початки майбутнього «причастя». Споживання крові свого божества немов робило віруючих частиною їхнього предка. Цей зв'язок, цю спілку зі своїм великим предком, якого людина мусила годувати й приносити офіри, використовували в інтересах цілої групи.

Дальший розвиток техніки й звужування кола мандрівок спричиняється до того, що люди ховали померших в одному місці. Здебільшого ховають черепи без тих частин, що гніють, бо люди думали, що в голові мешкає душа. Де-які народи очищали тіло помершого від тих частин, що гніють або задимлювали його й сушили. Для цього труп де-який час не ховали. Стали вірити, що дух увесь час літає навколо й часто повертається до колишнього помешкання; лише після похорону він одлітає в «країну мертвих».

Часто старшини або жерці залишають у себе яку-небудь частину тіла покійного предка, гадаючи, що таким чином буде лекше утворити зв'язок з духом: дух же намагається повернутися до свого тіла. У багатьох племен є звичай, коли старшини носять з собою кістки пальців, зуби, нігті й інші частини тіла померших—організаторів родової громади. Це початок «чудотворних моцій».

Коли скупчувати тіла померших в одному місці, то тоді, на думку первісних людей, буде постійний зв'язок з духами, бо їх притягають їхні тіла. Колишні люди думали, що існує «царство духів».

Де ж було «царство духів» або «країна мертвих»?

Воно було не в одному місці; місце залежало від того, де поховали померших. Ті, що ховали в печерах, або щілинах гір, або глибоких темних безоднях, гадали, що те царство глибоко під землею («шеол» старих євреїв, «аїд»—або—«гаде» давніх греків, «безодня»—християн і т. д.).

Згодом з такими похоронами сполучається уявлення про злих духів, або про «духів темряви», бо в печері, чи щілині гори панує вічна темрява.

Коли практикується похорон на деревах, то царство духів буває на території лісу або саду. Вночі живі бояться проходити біля царства духів, вони його бачуть лише вдень, коли сонце обливає його ясним промінням. І цей сад, або гайок уявлення людини одягає в світло й наділяє пахощами. Це—«рай».

Звичай виставляти трупи на високих місцях (на верхів'ях гір, могилах і т. д.), щоб їх дух швидче побачив, піднімає «царство духів» на «горну обитель». Ті, що живуть біля рік, садовлять покійників у човен, кладуть туди їжу й зброю помершого й відштовхують човен от берега; людина уявляє, що «царство духів» десь за річкою.

Ідол первісної релігії.

Всемогутні духи можуть з'явитися з печери, з гір, з дерев, з височини (неба) і т. д. І ці гори, печери й дерева набирають в очах родової групи таємничої сили. Стали почитувати каміння, гори, дерева, небо й т. ин., що стають фетишами (ідолами).

У групах, де зберіглися сліди матріархату, старшиною в роді була жінка (або тварина—тотем жіночого роду—вовчиця римська і т. д.), а при патріархаті—чоловік. Перші люди родилися ніби-то без полових зносин. Іноді цей предок сходиться з жінкою, що не відомо де взялася, і від них бере свій початок рід людський. Пізніший християнський міт про непорочне зачаття, про народження від святого духа, починається від цього стародавнього вірування.

Коли робиться перехід до осілого рільництва з вживанням робочої сили худоби, розкладається родова громада. Стають вищі шари (касти) організаторів виробництва, воєнків, жерців, що присвоюють додатковий продукт, багаті можуть приносити розкішніші офіри й притягати до себе симпатії духів-богів. Бідні ж працівники, звичайні члени громади, дуже мало можуть дати своїм духам, щоб прихилити їх на свій бік... Та й душі багатих і бідних ідуть в різні царства—царства багатих і бідних. Загробне життя так само розділене, як і земне.

Пізніші релігії трохи инакше встановлюють цю перевагу на землі й на небі—влади багатого над бідним: своїми офірами й подарунками, що доставляються жерцям всіх націй—попам, равінам мулам і т. д.—багатий може сам викупитися й викупити свого родича від сердитого бога. За підставу всякого покоління й офіри був грубий дикунський розрахунок: поділися здобиччю з мстливим ненажерливим богом, і він тобі допоможе..

В міру розкладу племені на дрібніші групи все більше ускладняється й його організація. Тут уже стає ціла низка щаблів влади й багатства. На чолі стоїть володар, але кожна група має свого маленького володаря в особі батька родини. Там далі йде поділ відповідно до ступнів влади. Кінець кінцем стає ціла драбина влад. Так само поділена й релігія—це ієрархія предків-богів.

У нас колись також було так: була ціла низка богів, великих и малих; до великих належали—Перун, Сварог, Дажбог, Лада, а до менших—русалки, дідьки, водяні, упирі то-що...

Коли після сутичок і мінових зносин ставало із різних родових груп плем'я, то в центрі його стояла яка-небудь найміцніша й багатша родова група. Її бог стає найголовнішим, всі ж інші родові боги підлягали цьому головному богові. Всі боги становлять одну родину, що загалом відбиває будову родової родини з першим богом на чолі.

В результаті мінових зносин, що далі все поширювалися, зростання додаткового продукту окремі племена з'єднуються в державу. Бог пануючого племені стає за голову всіх інших племенних богів та божків, що підлягають останнім. Такий бог вже підноситься високо над людьми, як «цар-царів», підноситься над звичайними смертними. Раніш у члена родової групи були родинні відносини з його родовим богом-предком, хоч великим, але предком. Тепер цей бог безмежно далекий і чужий. Отже, йому надаються властивості надприродної істоти, що сильніша від людей.

Тотемичні божества охороняли лише властиві даній групі джерела харчування. Але окремі групи єдналися в більші, божества маленьких меншають поруч із величністю племенного бога, отже, в коло охорони тотемичних божеств стало входити більше різних джерел харчування: господарчого розквіту. Боги об'єднуються в одне коло і другорядні властивості окремих богів забуваються, а загальніші властивості, що відповідають загальним силам і явищам природи, виступають яскравіш. Боги, на думку людини, керують силами природи.

Під час об'єднання племен в держави богам, піднесеним безмежно високо, надаються властивості, що ставлять їх над окремі сили природи. Їх підносять на височину зоряного світу—назви небесних світил і співзбір і ймення богів однакові. Люди кланяються зорям, сонцеві, місяцеві.

В релігіях культурних народів організація божественної драбини влад тільки складніша: вона цілком відбиває земну драбину влад та пригноблення одних груп другими. Є давнє прислів'я: «царство земне схоже на царство небесне» і коли переставити частини цього виразу й сказати «царство небесне схоже на царство земне», то буде справжня картина історії розвитку релігійних вірувань.

Література: **Анучин**. Происхождение человека.

В. Никольский. Очерки первобытной культуры.

К. Каутский. Обществ. инстинкты в мире животных и у людей.

Ф. Енгельс. Початок родини, приватної власності й держави.

Шурц. История первобытной культуры.

Гернес. История первобытного человека.

М. Грушівський. Зачатки громадянства (генетична соціологія).

І. Степанів. Про походження нашого бога.

В. Рожицин. Первобытный коммунизм.

Г. Сафаров. О научных основах коммунизма.

Ю. Ліпперт. Історія культури.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ.

Короткий огляд історії господарських форм і соціальних відносин.

§ 23. **Що є господарський розвиток?** Коли ми студіюватимемо суспільне господарство певної доби, прим., сучасне господарство, то побачимо різні типи й форми окремих господарств. Ми побачимо великі й дрібні господарства, величезні фабрики й дрібні майстерні, великі земельні маєтки, колосальні торговельні підприємства, дрібні крамнички і т. д.

Коли ми студіюватимемо господарську діяльність людей різних країн, різних народів і груп, або навіть різних місцевостей однієї країни, то й тут ми побачимо велику різноманітність форм господарського побуту—від примітивних форм збирання овочів і коріння до форм гігантських підприємств і складної організації праці,

Уважне вивчення різноманітності й плутанини, що ніби панують в господарстві на перший погляд,—допомагає нам зрозуміти, що у всьому цьому є проте певна закономірність, що в розвитку господарства різних народів є де-які спільні шляхи. Далі ми переконаємося, що існують головні форми господарства, вони характеризують певну добу і впливають на всі боки господарського життя, але поруч з ними існують ще інші форми, що становлять непережиту спадщину минулого. Ми ще впевнимися, що нові складніші форми господарських відносин, розвинулися й розвиваються за попередніх простіших. Таким чином можна сказати, що господарські форми не є щось стале й постійне, вони безупинно змінюються, одні розвиваються й міцнішають, другі ледви животіють і зникають.

Проте ми помилилися б, коли б вважали за господарський розвиток звичайну зміну господарських форм. Приміром, коли б осіле хліборобство з уживанням робочої сили худоби замінилося на звичайне збирання овочів та коріння, що дає природа, ми б тоді мали б зміну форм, але в жоднім разі це не був би розвиток. Під господарським розвитком треба розуміти заміну нижчих форм господарства на вищі.

Що ми звемо вищими формами господарства?

Вище ми бачили, що з одного боку, господарська діяльність людини створює й нагромаджує добро, що задовольняє потреби людини, а з другого, утворення цього добра можливе лише тоді, коли доцільно уживати людської праці до предметів та сил природи. Найбільше створити добра при найменшій витраті людської праці—ось головна мета господарської діяльності.

Тому порівнюючи різні форми господарства, звемо найвищими ті, що дають найбільшу кількість продуктів при однаковій витраті праці.

Отже, за господарський розвиток ми можемо вважати зміну нижчих форм господарства на вищі, щоб-то незмінне зростання продукційності праці

Разом з цим треба пам'ятати, що збільшення продукції не завжди поліпшує стан всіх продуцентів. Кріпацтво збільшило продукцію, але становище селян погіршало. Фабрично-капіталістична продукція збільшила загальну продукцію в багато разів проти минулого часу, але становище робітників не тільки не покращало в стільки ж разів, а здебільшого погіршало.

Це пояснюється тим, що знаряддя й засоби продукції не в руках працюючих, а в руках їх гнобителів.

Тому, коли ми кажемо про господарський розвиток, то маємо на увазі загальний розвиток, розвиток продукційних сил всього суспільства.

§ 24. **Первісне присвоююче господарство.** Як характеризувати господарські форми людської громади, що переходить від зоологічного стану до громадського, громади, що лише починає свій шлях боротьби з природою?

Там були ще маленькі людські групи, вони ще починали потроху підбивати природу, або не мали ніякого впливу на неї. Вони ще не продукували знарядь праці, але користувалися, хоч і не в широкому розмірі, з предметів, даних природою, як з знаряддя.

За таких умов люди не могли ще творити продуктів, вони присвоювали готові продукти, що їх знаходили безпосередньо в природі. Як основні способи добування їжі (а це забирало всю силу й увагу людини), однакове значіння мали і первісне ловецтво, і примітивне хліборобство. Первісне ловецтво полягало в тому, що люди хапали все, що легко діставалося, що можна було взяти або голими руками, або тому, що переважала фізична сила людини. Це був спосіб присвоювання того, що давала природа. «Хліборобство» переважно жіноче—полягало в збиранні овочів та коріння, а в кращому випадкові в добуванні їх із землі палицею.

Взагалі ловецтво, як спосіб добування їжі, розвивалося дужче ніж хліборобство, кам'яні знаряддя нападу на звірів вже за ранньої пори палеолітичної доби були різноманітніші, ніж знаряддя раннього рільництва. В останньому відбувається досить довгий застій. Лише після того, як з ловцтва розвинулося призвичаювання звірів і люди навчилися вживати їхньої сили до рільництва, останнє почало розцвітати й стало за основне заняття великої більшості населення. Але досі до хліборобства ставали найслабші шари родової громади—жіноцтво, що мусило до того ще конче доглядати дітей.

Присвоююче господарство тому часто ототожнюють з господарством нижчих ловецьких племен. Ще й досі ми зустрічаємо дикі племена, що ведуть присвоююче господарство.

Розміри таких груп невеликі. Для того, щоб провадити таке господарство без складного розділу праці (є лише поділ відповідно до віку й полу), вистачає й невеликої групи.

Справді, на світанку людського суспільства люди жили невеликими групами, або родами. Багато племен Африки, Америки й Австралії і тепер живуть такими невеличкими групами.

§ 25. **Первісний родовий комунізм.** Господарські форми, казали ми вище, визначають форми співжиття суспільної організації.

Яка ж була суспільна організація за часів присвоюючого господарства?

На підставі переказів старовини та спостережень диких та напівдиких народів (бразильського племені батокудів та інших) можна сказати, що ці роди своє господарське життя будували на комуністичних підвалинах спільної праці, спільного споживання й спільного захисту від звірів і ворожих родин. Ці родини не знали приватної власності: все належало всій родовій громаді.

Одначе первісний комунізм був зовсім протилежний ідеалові сучасного комунізму. Здійснення сучасного ідеалу комунізму можливе лише в широких рамках світового господарства й будується на високому типі продукції й на інтересах всього працюючого людства. Первісний комунізм був неминучий для тієї форми господарства, що була зв'язана з низьким рівнем техніки, з примітивними знаряддями продукції. З цими знаряддями людина була мало одмінна від стану звірини, й засоби до життя вона добувала собі так само, як їх добували собі тоді ще близькі їй родичі з царства звірів—первісним ловецтвом та рибальством. Це потребувало при слабості окремої людини спільної праці невеликої групи людей, зв'язаної кривими відносинами, що творила рід (велику родину).

Тому первісний комунізм був замкнений, він не виходив за межі невеликого роду, що протиставляв себе всім іншим родам-ворогам: рибальсько-ловецький побут потребує великої кількості вільної землі, що дає можливість ловцеві—після знищення здобичи на одному місці легко перейти на інше; сусідня група-рід і стає тоді за конкурента-ворога. На цій шаблі господарства поділ праці дуже слабо розвинений: ловецтво, що його провадили чоловіки, робилося лавою, й ця лава оточувала звіря; рільництво, що провадили жінки—це було просте збирання плодів і коріння, що були в природі. Це утворює цілковиту одноманітність громади, цілковиту поневоленість особи групою-родом. Сама відсутність визиску, щоб-то користування з чужої праці, виходила з досить низької продукційності праці: при первісних знаряддях праці ніхто не продукує лишків, щоб-то більше того, що потрібно для мізерного існування. Цим і пояснюється відсутність рабської праці й поневоленого роду, немає нащо під'яремлювати, і його нищать і навіть пожирають—первісний комунізм часто з'єднується з канібалізмом (людожерством). Первісний комунізм був комунізм убогості, відсталості, нерозвиненості особи й форм суспільної організації, і він мусив був розпадатися і розпадатися, як тільки лише виникали досконаліші знаряддя праці й вищі форми господарського життя.

§ 26. Розвиток ловецького господарства й скотарства, роля хліборобства в скотарському суспільстві та у вищих ловецьких племен. Вище ми зазначали, що з ловецтва розвинулося призвичаювання звірів та скотарство. Є думка, що призвичаювання тварин первісна людина робила для потіхи. І тепер ще багато дикунів, що не мають ще поняття про скотарство, призвичаюють диких звірів отак для забави, без ніякої користі. Як би там не було, а користь з де-котрих призвичаєних звірів людина мабуть зрозуміла й стала їх уживати на харчі, а пізніше для роботи.

Скотарство—безумовно користніша форма господарства, ніж первісне ловецтво, з'єднане з первісним рільництвом. Випасати великі череди худоби та дбати про них потребує загалом далеко менше робочої сили, аніж лови за звірюкою й примітивне рільництво. Лови за диким звірем первісної людини, озброєної кам'яною сокирою, були заняттям важким і небезпечним. Примітивне рільництво при особливо сприятливих кліматичних умовах—значно легше, аніж лови. В Анголі (півд. Африка) жінки ще й досі обробляють маньок первісним способом: покопають (раз за три—чотири роки) гострими палицями землю, садять билини маньоку, і він родить де-кільки років під-ряд. Але тут ми вже бачимо «посів»—вищу форму, ніж просте добування із землі коріння чи збирання готових овочів. Ручне «присвоююче» рільництво давало мізерні наслідки, а там, де кліматичні умови були не досить сприятливі, хліборобство потребувало багато праці й давало мало наслідків жінкам, що мали загострену палицю або палицю з загостреною камінюкою, прив'язану до неї.

Проте ручне хліборобство було першою формою примітивного господарства. Як ми бачили вище, людина ще на найперших щаблях свого розвитку збирала коріння й овочі. Це було перше, що попадало їй до рук. Коли ж людина озброїлася загостреною нею самою палицею з загостреною камінюкою, зовсім природньо з'явилося само собою оброблення землі. Коли людина озброїлася ще лихенькими кам'яними знаряддями, та все ж таки знаряддями, нею самою пристосованими до господарських потреб, вона сама змогла зробити ловецтво одним із основних способів добування їжі. жіноче рільництво при цьому грало ролю важливого додатку до ловецтва, хоч би вже тому, що воно, пагано чи гарно, годувало все таки жіночу й дитячу половину родової групи.

Але за скотарства, вигіднішого заняття, ловецтво втрачає свій характер основного заняття, так само, як і рільництво: жінка-хлібороб переходить до свого чоловіка-скотаря й мандрує з ним вкупі, бо худобі потрібні пасовиська, їх доводиться зміняти, коли їх на одному місці випасе худоба.

Проте величезна помилка була б гадати, що скотарство легко дісталось людині. Коли первісне призвичаювання де-яких звірів робилося для потіхи, то перехід від «потіхи» до скотарства, як господарської галузі, це була справа нелегка, він забрав у людського суспільства немало віків. Одне діло призвичаїти звіря для забави, друге—примусити його служити господарським завданням.

Таким чином, скотарство, як форма господарства, могло виникнути в кінці вищого розвитку й суспільної праці багатьох поколінь. І лише після того, як воно склалося й зформувалося, воно могло повести до тих наслідків, що виложені вище. Проте виключного чи переважного значіння скотарство не могло мати у всіх народів і у всіх частинах світу (хоч скотарство, як другорядну форму, ми зустрічаємо в більшій частині племен). Виключне скотарство потребує постійної зміни пасовиська й тому могло розвинутиися лише в Азії з її великими степовими просторами, східній

Європі й почасти в Африці. А там, де цих умов немає, поступовий розвиток первісного ловецтва може піти іншим шляхом, а саме поруч із скотарством розвивати далі хліборобство. Так, напр., було в нас на сході Європи в давніх слов'ян.

§ 27. **Зачатки авторитарної громади.** Сутички між різними родовими групами були й до цього часу, до початку скотарства; але одночасно з розвитком складнішої продукції починає зароджуватися в племенах та їхніх общинах-родах влада, на чолі общини та племені починає висуватися що-раз більше одна людина, і ця людина керує—господарством общини, розпоряджається в племені, сама дає накази та вимагає, щоб її накази виконували, головує на раді дорослих членів общини, веде їх у війсьні походи, керує ними підчас ловецьких виправ та переселювання їх з одного місця та інше.

Відкіля бралася влада в родових общинах?

Ловецтво та скотарювання при складному своєму співробітництві від самого початку стали вимагати організації того співробітництва. А такий організатор найшовся в особі ватажка ловів чи війсьних виправ. Він, що був найсильніший чи найзручніший в общині, що ще вмів заворожувати, закликати звіря та ворога, де-коли ще й умів лікувати хорих та поранених, словом, що мав в своїх руках найбільше зібраного знання-досвіду свого роду чи племені, став за керівника тодішнього ускладненого господарства, став, так би мовити, за його організатора, за голову усього, розпоряджався роботою своєї общини, судив членів общини, приносив жертви та закликав родових богів-предків роду. Він—батько роду, його патріарх, старшина, що згодом набирає необмеженої влади над своїм родом, над майном його, над його рабами й жінками. Рід—це він, родове майно, родові стада—це однаково, що його стада. Такі батьки-патріархи були колись і в нас, їх називали «старійшинами». Ще й до недавня де-не-де в Карпатах мали ми сліди такого родового старшини—це «газда», що стояв на чолі, був за голову газдівства—великої родини й спільного господарства й ним розпоряджався.

Тепер в племені та роді мають голос не всі дорослі члени племені, а одні батьки родів. Що більше, в племені тепер є за голову один із них, що головує в племені як патріарх головує у своєму роді. Він, хоч не завжди має таку широку владу, як патріарх в роді, та все таки він перший в племені, вищий од інших батьків роду, він є—голова на племенній раді, він найвищий суддя й військовий начальник, він zarazом і головний жрець племенних богів, необмежений володар в племені, пан життя й смерті своїх підданих.

Відкіля—виросла ще й в племені така влада?

Подібно до того, як і в роді, влада батька роду-общини. Та тут ще були інші умови зародження такої влади, що її виконують князі чи королі племен. Не тільки роля привідці у війсьних чи ловецьких виправах висувувала окремі одиниці з їх близькими родичами на чолі громади,

племени. Творилося це ще й з причини економічної нерівності між окремими групами, родами в племені. Такий головний ватажок починає присвоювати собі і своїм родичам що-кращі паї із здобичи ловецької чи військової, починає брати що-кращих рабів, що-кращі, чи сильніші череди. Його значіння росте в племені, бо він може роздавати кращі й багатіші дарунки, багатше гостити своїх співгромадян, а тим самим збирати собі прибічників, що коряться йому, визнають його повагу й багатство та величають його своїм паном і зверхником.

Це ще швидче призводить до утворення й зміцнення в племені влади окремих батьків роду з їх близькими родичами, що ще більше підносять себе в племені між іншими старшинами.

Инколи такий ватажок племені не тільки займає перше місце між іншими ватажками в племені, а ще й завдяки своїй владі починає вважати власність, маєтки окремих родів, власність всього племені за свою власність, нею він сам розпоряджається до схочу, не питаючи ні в кого згоди. Ціле плем'я закріпачується в його самоволлі, а старшини окремих родів стають ще й сліпими, глухняними в його руках засобами виконання його необмеженої влади.

Таким шляхом виросли, прим., єгипетські фараони до тієї абсолютної влади, що володіла протягом тисячоліття над життям і смертю своїх підданих; такі наші Київські князі, вважали всю Київську державу за свою приватну власність.

§ 28. Перехід до осілого хліборобства. Виникнення класів та класової боротьби. Розмножування населення, а, значить, зростання потреб у людського суспільства, вимагали від людини інтенсивніших форм господарства ніж ловецтво, скотарство й примітивне хліборобство. На певнім щаблі розвитку, коли суспільство починає виробляти такі знаряддя праці, що ними можна добувати із землі продукти споживання й користуватися з робочої сили приривчених звірів, відбувається перехід до міцної хліборобської культури, що потребує осілости й сталих господарчих форм з ширшим розподілом праці.

Перехід цей стався не за один день; він відбувався, мабуть, протягом цілих віків. Від простого збирання рослинної їжі, що стає на нижчих щаблях розвитку за один із головних засобів, люди переходили до вилупування її знаряддями, що їх дала природа (палицею й гострою камінюкою), а потім штучним знаряддям. Далі вони починають підсапувати землю, копати її знаряддями (що винаходять та поволі удосконалюють) й сіяти.

Таким чином, ми мали досить розвинену форму хліборобства, що могла попередити скотарство; ми зустрічаємо її в багатьох племен, що не знають скотарства. Проте таке хліборобство довго було коли не додатковим заняттям, то в усякому разі одним із другорядних. Про хліборобське господарство в повному значінню цього поняття можна говорити лише з того часу, коли рільництво починає переважати в господарчому житті і харчуванні людства.

Такого значіння хліборобство набрало лише після того, як скотарство дало людині робочу силу худоби, що за її допомогою людина могла при меншій витраті людської робочої сили обробляти землю з найбільшою, як на ті часи, продукційністю. І коли рільництво з початку скотарського періоду стало другорядним заняттям, то згодом воно стало за головне джерело лише через скотарство.

Перевага хліборобства встановилася не відразу. Досить довго ще існує поруч з ним і скотарство. Ми це бачимо в багатьох народів, між іншими, у старих греків. В них поруч з яшним хлібом, що чим далі, то набирав більшого значіння, в їжі переважає м'ясо; вони добували його, розводячи худобу та одбиваючи її у ворожих племен підчас нападів. Поруч з хліборобством греки культивували овочеві дерева (маслини, виноградovu лозу, яблуні, груші й т. д.).

Уже за цієї доби помічається процес розкладу громади на окремі родинні господарства з одного боку, й з другого: багатоземельні, мало-земельні й навіть безземельні наймити. Це розслоєння спільности родовой громади сталося тому, що засоби праці удосконалися й легше та вигідніше було обробляти землю меншими групами-родинами, ніж цілою громадою-родом. З другого боку, вживання рабської праці спричинилося до виділення та скупчення в одних руках великих ланів землі. В суспільстві влада й вплив починають зв'язуватися з великим землеволодінням; безземельний же наймит стає предметом злиднів і призирства.

Росподіл громадської власности на приватну, викликав можливість визискування бідних багатими, рабів рабовласниками; визискування й лягло за основу розділу громади на класи та викликало класову боротьбу між ними. Класова боротьба є ніщо інше, як боротьба експloatованих та підлеглих проти багатих і пануючих, боротьба з одного боку за визволення підлеглих і експloatованих, а з другого за поневолення і визискування з боку багатих. Ця боротьба класів і є чиник усіх рухів та перегруповань в людськiм суспільстві, під яким би небом не було воно.

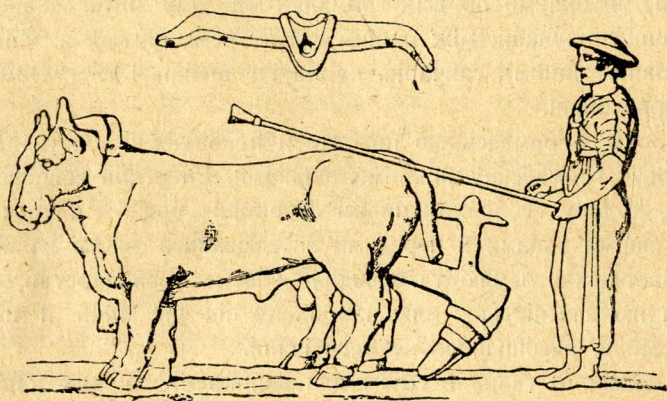
Майже по всіх країнах старого Сходу, а далі й Заходу ми спостерігаємо цей перехід до осілого хліборобства й класового суспільства. Мандрівні роди, племена й народи—ловці, рибалки, скотарі,—що знали, між іншим, примітивні форми хліборобства, поволі осідають на землю й пристосовують всі форми господарчої діяльності (і зв'язного з нею суспільного життя) до потреб хліборобської культури. Коли в епоху переходу ми бачимо ще поруч з рільництвом старі форми скотарства, то далі скотарство, як відокремлена господарча форма, зникає—вона стає за одну з галузів сільського господарства.

Як відбувався цей процес виникнення приватної власности на землю та розділення громади на класи?

З початку цього періоду, коли хліборобство стає за головне заняття й джерело засобів споживання, воно ще вимагало зусиль цілої громади, воно не під силу не тільки одній жіночій половині родини, але й цілій

родині, коли вона працює окремо від інших. І примітивне «збіране» хліборобство потребувало спільних зусиль жіночої половини роду; тим більше спільності трудових зусиль потребує хліборобство з уживанням худоби й тяжких знарядь. Очистка лісової площі під ґрунт, корчування та інша підготовча робота потребує спільної праці великого гурту. Спільної праці потребує й спосіб засіву з закопуванням кожного зерна окрема.

Тому в нижчих хліборобських племен ми зустрічаємо спільне колективне оброблення землі певними групами чи селищами. При цьому земля є спільна власність групи чи селища. За приклад таких племен може стати плем'я багабосів (Малайський архіпелаг). Зранку чоловіки й жінки сіють вкупі: попереду йдуть чоловіки й, пританцювуючи, стромляють у землю сапки, а позаду жінки кладуть в'ямки зерна рижу й засипають землею.

Римський плуг.

Сліди суспільного оброблення землі ми находимо у всіх слов'янських племен. «Печище» в північній Росії, «дворище» на Україні, «велика куча» в сербів становлять сполучення в одному господарстві великого числа «робочих рук» (родичів) під владою одного «більшака», «старійшини» або «домачина».

Ще й тепер, як ми вже зазначали, в Карпатах є такі спільні господарства «газдівства» де кілька родин працюють на спільнім ґрунті. Це патріяльхальні родини з владою чоловіків (більшак і домачин—завжди чоловіки), хоч в давній Русі ми знаходимо сліди й материнського права. Хліборобство давніх слов'ян було «підрубним», лісовим: посовуючись вперед в лісову смугу, давні слов'яни вирубали ліси, викорчувували пні та обробляли визволену, таким чином, землю під ґрунт. Це була праця, що потребувала й кращих знарядь (сокири) і спільних сил великої групи людей. Таке хліборобство не могло бути справою самих жінок, тут треба було сили чоловіків.

Ось чому батьківське право заступило жіноче.

Це й була земельна громада-спільности, такий був первісний комунізм.

Але вже не все майно роду спільне. Худобою, що була ще за одне з головних джерел споживання та знарядь продукції, стали володіти окремі

дрібні родини; до приватного володіння перейшли знаряддя праці,—а де-далі й земля перестала бути громадською. Тільки техніка осілого хліборобства стала підвищуватися (соха, плуг і т. д.), скрізь став відбуватися розклад суспільної організації оброблення землі. Досконаліше оброблення землі (розорювання робочою худобою) й сполучена з ним осілість, вживання рабської праці,—все те призводить до розподілу землі на ділянки, на яких провадять окремі господарства. Іноді землю переділяють; ліси, вигони й пустки використовували спільно.

Хоч громадське господарство є,—як і всі попередні економічні форми—господарство натуральне, проте побільшені потреби творять ґрунт для ремесства й обміну між різними громадами тими предметами, що їх не може виробляти громада з природніх умов (наприклад, сіль, що є не всюди).

Справді, ми знаємо по всіх громадах (в тому числі давніх руських) ремісників, що сполучали, між иншим, своє ремісництво з хліборобством: ковалів (головним чином), ганчарів, кушнірів, шевців і т. д. Обмін, торгівля були слабо розвинені.

Так, поруч з громадською повстає й приватна власність на землю, що помалу відсовує громадську різними шляхами. Енергійні господарі, багатші на знаряддя, худобу, головним чином старшини родів з близькими своїми родичами й своїми рабами й чередами виселювалися часто на «заїмки», на пустки й розорювали землю та заводи власне господарство; тоді земля ставала за їхню власність; землю захоплену під час війни й поділену між учасниками війни, здебільшого не переділяли.

Це, як сказано, творило ґрунт для виникнення вищих клас, головним чином, військової. Селянам, прив'язаним до своєї землі, не було часу, щоб робити якусь иншу роботу. Військова справа стає за заняття багатших і заможніших людей, що в роботі самі не беруть участі. Утворюється військова класа; вона володіє значною частиною землі, має в руках владу й примушує мільйони людей—рабів та селян—працювати на себе.

Цей клас називають феодалами, в нас їх звали боярами.

Ми бачимо, таким чином, що, не дивлячись на «хліборобський комунізм», хліборобське суспільство вже за громадського господарства починає розпадатися на класи. По всіх країнах це спричинилося до утворення вищої класи, власника великих земельних маєтків і експлоататора хліборобської праці великої маси працюючих. Хлібороби ставали рабами або кріпаками.

§ 29. **Поширення земельної площі.** Протягом багатьох віків, цілих тисячоліть, ми спостерігаємо «зв'язок історії з землею»: всі рухи в осередку людських суспільств, як і зовнішні відношення між тими суспільствами, визначаються головним чином «земельним питанням».

Розмноження населення підганяло до все більшого використання головнішого джерела життєвих засобів—землі. Це можна було здійснити двома шляхами: 1) кращим обробленням однієї і тієї самої площини землі удосконаленими знаряддями і способами сільсько-господарчої продукції і 2) безупинним поширенням площі, що оброблюється.

Людськість довго йшла головним чином другим шляхом.

Певне підвищення хліборобської техніки ми бачимо вже за громадського господарства. Коли стає помітним брак землі, що робить неможливим вільний перехід з одного ґрунту, виснаженого вже кількоразовими засівами, на інший—утворюється так звана «переложна система» хліборобства.

Земля поділялася на частки, що наперемінку засівалися й «відпочивали». Коли одна частина землі виснажувалася, то її кидали й засівали іншу, що вже відпочила.

Дальшим кроком була трьохпільна система, що панувала протягом багатьох віків. Оброблену землю ділили на три, приблизно рівні, частини (три поля); з них одну засівали озимим, другу яровим хлібом, а третю залишали під пар і використовували як толоку (пашу) для худоби. Поруч з цією системою виникає й перша форма угноювання.

Але це підвищення хліборобської техніки робилося дуже повільно, іноді непомітно; іноді ми спостерігаємо протягом багатьох віків (в Римській імперії, наприклад) поширення способів оброблення землі. Навіть за останні століття—добу великого розцвіту техніки, dobu машинної продукції ми спостерігаємо поруч з небувалими, майже чудодійним розцвітом міської промисловості досить слабе вживання удосконалених способів та знарядь у сільському господарстві. Більш, як дев'ять десятих, людства залишається ще при старих способах і знаряддях. Справжнє завоювання землі, завоювання захованих в ній сил людиною, озброєною знанням та знаряддям,—завдання майбутнього комуністичного суспільства. Можна сміло сказати, що грізне питання про добування зайвих засобів для населення, що весь час росте, роз'язувалося, головним чином, шляхом поширення земельної площі, а не шляхом поліпшення її оброблення. Це поширення робилося іноді більш-менш мирними засобами: зайве населення, здебільшого молоде чоловіче покоління, що не находило собі наділів у тісній батьківщині—заселявало вільні й малозаселені землі. Прикладів такої колонізації (заселювання нових земель) в історії є багато. Так, зайве елінське (грецьке) населення на кінцях Балканського півострову ще за давніх часів перекинулося до берегів Чорного моря й в більшій чи меншій мірі заняло майже всі острови східної частини Середземного моря.

Яскравий приклад колонізації, до якої спричинилося почасти збільшення населення, почасти натиск ворожих сил, дає історія східних слов'ян. Слов'янське плям'я заселявало на східно-європейській рівнині тільки невеликий південно-західний кут (сучасну Галичину, Волинську й Подільську губ.), пізніше воно заселило середню течію Дніпра (Київщину) й Полісся (Білу Русь); ще пізніш просунулося до Финської затоки й Ладозького озера, та вже після того заняло Великоросію—теперішню Московську й найближчі губернії, пересуваючись на Волгу, Сибір, на Кубань. За приклад войовничого поширення земельних володінь стає давній Рим вже за ранньої доби своєї історії. Перші відомості про Рим кажуть про захоплення землі зайдами—

таліками, що перетворили тубільців на безправних підлеглих людей (так зв. клієнтів). Пізніше, коли зростання населення викликало потребу в нових землях, їх добували під час довгих запеклих війн з сусідами. При цьому, звичайно, до римських володінь прилучалася одна третина землі поневоленого народу (під назвою «*ager publicus*» суспільної землі). Всі війни Риму, що дали йому світове панування, а пізніше спричинилися до повного його занепаду, виникалися гонитвою за землею й невольничою працею (для оброблення землі).

Самий факт поширення володіння й користування землею був можливий тільки на певнім шаблі техніки знарядь і способів продукції.

Для мирного заволодіння новими землями, для звойовування їх у природи (перетворення густих лісів багnistих місцевостей і т. д., на ріллю чи пасовисько) потрібні досконаленні знаряддя, ніж ті, що ними обробляли старий ґрунт. Так, первісному населенню руської рівнини (до слов'ян) ліс, здавалося, не можна було подолати тоді, як безлісну землю воно обробляло аби-як примітивними знаряддями. Але слов'яни прийшли з залізною сокирою, і ліс став за головну підвалину їхнього господарства: вони вирубали дерева, будували села, стали проводити «підрубне хліборобство» (палили порубані дерева, отримували під виглядом попелу чудове угноєння й сіяли на цьому хліб), займалися бджільництвом добуванням меду, мисливством на лісного звіря і т. д. Це була цілковита зміна, і зробило її принесене залізне знаряддя—сокира...

§ 30. **Суспільні відносини на ґрунті осілого хліборобства.** За часів осілого хліборобства розклад суспільства на класи доходить до величезної протилежності між багатими й бідними, між керованими й підлеглими класами. На перших шаблях хліборобської культури ми бачимо ще форми колективного (суспільного) господарства й власності. Сліди їх ми зустрічаємо в давній Греції і в Римі—рілля й толока були власністю не окремих осіб, а родів, що їх члени разом працювали й ділили продукти своєї праці. Те ж саме зустрічаємо ми в нашу давнину в Московщині та в інших слов'янських країнах. Але вже й тут ми зустрічаємося з формами невільної або підлеглої праці (наймити в Греції, клієнти в Римі, холопи на Подніпров'ю). Вже тоді поруч з громадським хліборобством ми вже бачили приватну власність на череди худоби, а далі й на землю. Пізніш приватна власність на землю робиться пануючою формою власності, вона переходить і на селян, що до того часу спільно володіли землею. Одночасно з тривалим осіданням на землі, що в нас на Україні закінчився в VIII ст., починають завмирати давні почуття родового посвоячення, що зв'язували між собою членів роду. На їх місці з'являється почуття сусідських взаємин, сусідських інтересів, що об'єднують між собою людей часто зовсім чужих, з чужого роду, ради спільної охорони свого осілого господарства. Економічна основа об'єднування громадян в одну цілість що-раз виразніше виступає на верх в способі думання давніх свояків, що за своїх вважали до тепер тільки тих, що належали до одного роду, що походили від одного предка. Цей процес

відбувався в багатьох країнах, не тільки в нас. Але ми зупиняємося на прикладі головним чином Риму тому, що там він найвиразніше виявився.

В Греції на місце земельної общини виростає й зміцнюється ойкосне (домове) господарство, де дім, (сім'я) є самостійна господарча одиниця, що виробляє майже всі матеріяльні добра й їх споживає. В нас на місце дворища—спільноти з'являється сябринне, ц. т. складниче господарство. В Римі почалося це утворення приватної власності на землю з того, що суспільну землю (захоплену в підлеглих народів) роздавали дрібними участками заслуженим у війні громадянам. А що більше Римляни завойовували в сусідів землі, то швидче росла приватна власність на землю, то швидче розвалювалося давнє почуття спільноти. Завойовнича політика з поширенням торговельних зносин і новим захопленням чужої землі й чужої праці (невільничої) й призвела до зруйнування сільської общини, а далі підірвала й саме селянство і спричинилася до зросту сили земельної знати.

Війна руйнувала селянство, бо відривала від трудового господарства кращі робочі сили, але вона збагачувала земельну знать, бо давала в її руки нові ділянки землі та й дешеві робочі руки з набраних у неволю рабів. При розділі захопленої землі вона фактично попадала до рук багатих землевласників. Вона діставалася їм різними шляхами: просто—як дарунок вищому військовому станові, або посередньо шляхом аренди. В нас, при розпаді сільської земельної общини, виділялася земельна знать, бояри, що нагромаджували великі маєтки у своїх руках шляхом князівського надавання та самовільного загарбування їхньої землі, що в йому не працюють вже спільно на спільній землі, а спільну землю ділять що-року, чи два між своїми членами спілки, бо де-коли й наділяють ще чужих приймаків. Тепер кожна сім'я живе на окремому подвір'ю, працює на своїх ділянках, своїм знаряддям. Де далі такі ділянки залишаються постійно за окремими сім'ями-домівками, спільну землю не переділюється більш і на місце давнього дворища виростає тепер індивідуальне приватне подвірнє господарство.

В Греції земельні магнати мали вигляд аристократичної касты, що виводила свій рід від богів; тільки їм можна було на бувати дорогу металеву зброю й бойову колісницю.

В Римі на чолі управління й війни були патриції (вищий стан) нащадки італіків, що завойовували тубільне населення Риму; вони й добилися, щоб завойованої землі не роздавали громадянам даремно, а видавали за гроші в аренду, що фактично й привело до збирання в їхніх руках майже всієї землі: лише вони мали досить засобів, щоб платити державі аренду. В дальшому вони добилися переходу землі в повну їхню власність.

Поволі до рук великих землевласників стала переходити усякими шляхами ще основна селянська земля.

Особливо це мало місце в Римі. Як ішов на війну селянин, то він часто продавав свою землю за безцінок великому землевласникові. Поруч з війною, — постійною, безперестанною війною — причиною селянського занепаду була його невмілість витримати конкуренцію з хлібом, що привозили

з родючих провінцій. Селянське господарство нишилося, й зростало місцеве велике землеволодіння, що користувалося з дешевої рабської праці і вживало досконаліших способів обробки землі.

В наслідок усіх цих і багатьох інших причин іде в Римі повільне витискання дрібних трудових земель з повним занепадом селянського трудового господарства, а натомість повстають величезні маєтки або латифундії, скупчені в руках великих землевласників. Ці великі маєтки обробляють примусовою працею невільників, що їх кількість все росте й росте, досягаючи величезних розмірів. На протилежних точках суспільства стають один проти другого два ворожих класи: великі землевласники й раби.

§ 31. **Рабовласницькі культури.** В рабовласницькому суспільстві класа працюючих складається не з одних тільки рабів: поруч з рабами трапляються селяни, а в містах ремісники та пролетарі. Але всі форми життя підлягають відношенням між рабами та їхніми власниками. Це значить, що в різних господарчих галузях рабська праця набирає переважного значіння, нерабська праця губить дотеперішнє значіння. Рабів прирівнюють до робочої худоби й їхнє число щоденно росте.

Майже всі культури Старого Сходу, на територіях коло Середземного моря, або близьких до нього — були рабовласницькими. Форми відношень між пануючими класами й рабами були проте не скрізь однакові й не скрізь одночасно розвивалися.

В Асиро-Вавилонії, в Єгипті рабовласником був сам абсолютний володар, що був паном в житті і смерті своїх підданих, а працею рабів керував бюрократично-чиновничий апарат.

В Греції та в давніх східніх слов'ян була приватна власність на рабів і поруч з великим землеволодінням та земельною аристократією рабовласником робиться ще й торговельно-промислова класа. З багатьох причин Греція, — на яких V віків до нашого літочислення стала за чередок тодішньої світової торгівлі й розвинула дуже значну, як на ті часи, промисловість. Торгівля й промисловість потребували дешевих рук, — їх постачало рабство, що з V в. до Р. Х. набуло значних розмірів. Незабаром у промислових центрах Греції рабів бачимо стільки, скільки й вільного населення.

У давніх східніх слов'ян, наддніпрянських слов'ян як сказано, панувала, як і в Греції, приватна власність на раби — холопи. Холопи не творили проте в наших предків значної чи головної робочої сили. Їх використовували передусім для домашньої роботи, торгували ними з греками, а до роботи на землі звичайно вживали напіввільних, напівневільних закупів, що діставалися в руки земельної знати через те, що задовжувалися в неї на передковок або в часі нападів степових кочовників. На торгівлі рабами й виросла на Подніпров'ю Київська Русь, а впала вона одразу, як тієї торгівлі не стало.

В Римі, де раби почасти належали державі, а почасти приватним багатіям, рабство набрало переважних розмірів трошки пізніше, дець з III віку (досі число рабів було не значним). В II віці до Р. Х. по всій Італії було вже від 1½ до 2-х мільйонів рабів, — цифра, як на той час,

величезна. Рабська праця проходить там через всі галузі й творить цілий переворот у всіх суспільно-господарчих та політичних відношеннях. Не дивлячись на різноманітність форм, ество відносин в рабовласницькому суспільстві однакове: гостра протилежність між пануючими класами (земельною, а почасти й грошовою аристократією) і класою рабів при господарчій і політичній нікчемности «вільних» трудових клас.

Всі рабовласницькі культури впали: культури Сходу й Греції раніше, Риму трохи пізніше. Як це сталося, ми побачимо на прикладі Римської культури, на якій ми трохи зупинимося. Для розуміння розвитку Європейської культури середньовіччя треба познайомитися в загальних рисах з розвитком відношень в світовій державі перших віків Римі, бо до нього Європейська культура сягає багатьма своїми коріннями.

§ 32. Походження класів в старому Римі й рабовласницька система.

Перші наші відомості про Рим кажуть про те, що спочатку основою суспільного ладу було громадське хліборобське господарство з родинно-патріярхальним укладом. Поруч з повноправними членами родових громад були й залежні, неповноправні, що робили на громадській землі й з того одержували засоби харчування. Це були тубільці, яких колоністи-італіки витиснули й перетворили на підлеглих людей.

Керували родовиті багато-родинні «батьки» великих родів—патриції. З їх осередку вибирали царів; вони складали сенат, найвищий державний орган. Вся решта населення вільних людей складалася з заможних й менш заможних плебеїв, що обробляли землю своєю тяжкою працею.

Рим був селянською державою з патріярхально-родовим побутом. Але коли стала почуватися земельна тіснота, коли поруч з цим техніка в належній мірі не підвищувалася, зростання Риму викликало потребу поширення території. Це завдання розв'язувалося безупинними війнами й захопленням чужих земель. Третина захоплених земель ставала власністю Римської держави під назвою *ager publicus* (громадська земля). Землю цю роздавали ділянками у власність. Це показує, що приватна власність стала витіснити громадську.

Пізніше заходами патриціїв громадську землю стали віддавати на аренду, що призвело до скупчення землі в руках патриціїв, бо вони одні мали змогу оплатити велику оренду. З часом патриціям стали віддавати землю зовсім дурно. Що більше Рим воював, то все більше він захоплював чужої землі, то більше землі могло скупчитися в руках патриціїв, то більше вони багатіли. В їхніх же руках була вся політична влада.

Плебеї не погоджувалися з таким станом, вони прагнули до рівної з патриціями участі в розподілі чужої звойованої землі. І вони довго боролися за рівні з патриціями політичні права й однакову участь у володінні «громадською» землею

Року 367 до Р. Х. плебеї добилися видання низки законів, що поліпшували їхній матеріяльний стан, між иншим, віддання частини захопленої землі для розподілу невеликими ділянками дрібним селянам. Реформа Апія

Клавдія (312 р до Р. Х.), що дала виборчі права не лише землевласникам, але власникам всякої маєтності, обкладеної податками, ввела й плебеїв, що не мали землі, в коло «вільної» керовничої верхушки.

Войовнича політика, що проводили патриції з метою захоплення як найбільшої кількості землі, а з нею й робочої сили (рабів) для роботи коло землі, дуже руйнувала селян. Вони обезземелювалися що-раз більше, землю свою продавали, а тим самим втрачали до решти політичні права, бо тільки володіння землею давало їм ці права. Тепер ті ділянки переходили до багатих людей, що з землею купували в бідних і політичні права. Селянство поволі було усунуто від політичної влади.

Окрім аристократії земельної в Римі ще була й грошова; вона виросла й зміцнилася завдяки тій самій войовничій заграбницькій політиці. Завойовуючи чужі землі, римляни не йшли далі захоплення чужої землі й накладання поборів, у внутрішні справи звоєнованих колоній вони рідко втручалися. «Провінції» віддавали на відкуп компаніям капіталістів; за певну суму, що відкупщики вкладали до державної скарбниці, їм дозволялося збирати податки із звоєнованих народів. І ті законними й незаконними заходами здирали з населення все, що могли. Для цього вони наймали зборщиків, писарів, рахівничих, заводили канцелярії й склади. Всі нитки цього грабунку працюючого люду сходилися в Римі, де сиділи директори компаній.

Для цього капіталісти збудували пошту, що була цілком в їхніх руках. Користувалися вони також, як і великі землевласники, з рабської праці. Грошова класа ставала значною силою. На грошові капітали, нагромаджені в провінціях, капіталісти брали в оренду ще й державні рудники, ліси, пасовиська, соляні варниці, постачання хліба з провінції в Рим. Вони давали гроші в лихву й приймали вклади, що їх пускали в обіг. На форумі (базарній площі) в Римі за столами сиділи банкіри й міняли грошзнаки, що сходилися сюди з різних країв.

Вплив грошової й промислово-торговельної аристократії, що творила лицарський стан, на загальну політику Риму був часто не менший од впливу великих землевласників. Довголітні і кровопролитні пунічні війни (з Картагеном) були викликані прагненням римських капіталістів знищити своїх заморських торговельних конкурентів.

Верхушку земельної та грошової аристократії складали нобілі (нобіліс по латинському—благородний) де-кільки патриціанських родин, що за різних часів на чолі їх стояли різні військові проводирі. З цих родин виходили командири далеких походів, керовники провінцій, диктатори під час війни і т. д. Дякуючи цьому, вони захоплювали собі величезну здобич та нагромаджували величезні багатства. Вони жили в розкішних палацах. В державі мали великі привилеї й заповнювали Сенат. З огляду на те, що на посади суддів (преторів) та консулів вибирав народ, нобілі частину своїх багатств витрачали на підкуп і всякі способи замогоричування маси безробітного пролетаріату, щоб забезпечити собі їхні голоси. Вони влаштовували великі обіди на майданах і забавляли народ видовищами. Політичні права «вільних»

громадян стали предметом торгівлі, вони продавалися тому, хто більше дасть, цеб-то багатим нобілям...

За чиї кошти, за чию працю розкошувала грошова й родовита аристократія?

Коштом рабської праці, що ставала основою римського господарства. Нагромадження великих просторів землі в руках окремих людей, що потім в Римі звалися оптиматами (найкращими) викликало потребу робочої сили для оброблення тієї землі, селянська праця була дорога, у всякому разі дорожча від рабської. До того ще обезземелення селянства й позбавлення його політичних прав ішло поволі, а захоплення нових земель і поширення латифундій відбувалося швидко. Треба було ту робочу силу відкілясь брати. І вся войовнича римська політика направляється не тільки на захоплювання землі й знищення торговельних конкурентів, але й на добування робочої сили—рабів.

Раби й раніше були в римських родинах, але з часу пунійських війн кількість рабів росла й збільшувалася. У Ганібала, проводиря фінікійців, що воювали з Римом, було взято в полон 10000 людей, їх повернули на рабів; через рік було взято знову 30000 рабів.

В Середземному морі утворився особливий промисел: морські розбійники захоплювали по сусідніх селах людей і продавали в рабство. Продавали також засуджених на каторгу і всіх, хто необережно попадався до рук ловців

На невольничий ринок острова Делоса висаджували за один день до 10000 рабів. Після продажу тієї маси ріжним купцям і баришникам, всіх їх одпроваджували того ж дня в різні кінці.

Римський раб у кайданах.

Ціни на рабів падали з кожною новою війною. Після Сардинської війни 177 р. до Р. Х. було прислів'я: «дешевий, як сардинець». Витрати на утримання раба були невеликі, бо рабові давали лише харч і не дозволяли йому заводити родини. Рабів примушували робити до немочи, їх виганяли (часто в ланцюгах) на роботу цілими гуртами з погоничами й доглядачами, а під час короткого відпочинку тримали в казармах. Ціла низка законів встановлювала жорстокі кари за всякий прояв протесту. Існував навіть закон, згідно з яким рабів притягано до тортур і кари, коли знайдено їхнього пана вбитим.

Яка ж була в Римі форма господарства, що базувалася виключно на рабській праці?

Формою господарства по всій Італії стала плантаторська система, сполучена з скотарством.

Дешевий привозний хліб руйнував не одного тільки селянина, але й примушував і великого землевласника переходити від хліборобства до плекання таких продуктів, що не привозилися з провінції (чечевиця, горох,

квасоля, цікорій, редиска й ин.) Він переходить до плантації, садівництва, скотарства. Це потребує великих просторів землі. Він їх добуває почасти війною, почасти витисканням селян з їхніх земель та перетворенням їхніх нив на пасовиська й плантації. Розміри окремих маєтків були величезні. Вони сягали до 20 тисяч десятин, але господарство на них з точки зору суспільства й задоволення його потреб проводилося малопродуктивно. До того величезні простори землі, що раніше в селянина давали хліб, тепер у поміщика залишалися зовсім необробленими: при багатих вілах власників віддавалися великі простори під парк для охоти, майдани для гриш і т. ин.

Господарство Риму, організоване рабовласницькою аристократією, носило в собі елементи занепаду й загибелі. Воно не давало продуктів, що могли б задовольняти життєві потреби населення. Воно й не творило предметів промисловости. І коли б підвоз хліба з провінції, що підтримувала військова сила Риму, перервався б, — Італія стала б жертвою голоду. Виродження рабської праці мусило довести римську культуру до загибелі.

§ 33. **Загибель римської культури.** Селянство в Римі, що своїм міцним трудовим господарством дало початки римській державі, — довго не хотіло йти з сцени. Римська історія протягом біля 4-х століть (з V по I до Р. Х.) переповнена рухами, сутичками й боротьбою селянства за своє господарче існування, за свій політичний вплив.

Проте, селянство було розбито. Боротьба римської демократії, як і грецької, була невдала тому, що вона захищала інтереси лише однієї частини населення, була боротьбою за рівне з патриціями володіння землею пограбованих, поневолених народів. Боротьба за «народню» владу була боротьбою за владу над мільйонами поневоленого населення підлеглих земель. Допомогаючи пануючим класам в цій завойовницькій політиці, селянин, сподіваючись на те, що одержить знову землю, губив ту землю, що вже посідав й готував собі всеруйнуючого конкурента на ринкові праці — раба.

Селянське господарство, а вкупі з тим і значіння селянської демократії, розскладалося не тільки під натиском могутньої земельної аристократії, але й під деморалізаторським впливом безупинної війни на працювиту натуру селянина — будівничого Риму. Зробившись легіонером (салдатом), він одвивав од праці, шукав легкої наживи, грабував, убивав, руйнував цілі краї, палив ниви, брав у полон селян завойованих земель і т. ин.

Багацько селян рідко поверталось до трудового життя, й вони ставали професіональними вояками, що були готові стати в ряди тих, хто більше заплатить. Втрата фізичної сили кидає селянина в нужду, робить з нього жебрака й кидає до міста в ряди пролетарів. Обезземелення багатьох селян, занепад селянського господарства і ин. викидає з села до міста тисячі безпритульних селян.

Від всього цього селянство занепало, в багатьох краях зовсім зникло, а те, що залишилося на ґрунтах, тягло злиденне існування, часто як дрібні орендарі.

Де-далі, починаючи з III ст. після Р. Х., «вільні» селяни самі віддавали себе «під високу руку» земельного магната, вливаючись в ряди холопів і перетворюючись поволі на кріпаків.

Не менше, коли не більше сумна доля випала й на другу вільну класу римського рабовласницького суспільства—міський пролетаріят.

Римський пролетаріят лише в одному відношенні був схожий на сучасний пролетаріят: він вийшов з лав обезземеленого селянства та не мав власності на засоби й знаряддя виробництва. У всьому іншому він був крайньою протилежністю сучасному пролетаріатові. Сучасний пролетаріят є учасник великого виробництва, вищого типу господарства; він основна сила суспільного господарства, що розвивається. На його праці базується все суспільство: треба лише йому перервати свою працю, і суспільство буде перетрушене в своїй основі. Римський же пролетаріят (як і взагалі античний пролетаріят) не тільки не брав участі в великому виробництві господарства вищого типу, але не виконував або майже не виконував ніякої роботи.

Це пояснюється тими самими причинами, що привели до розкладу селянське господарство—тим, що основою господарства стала рабська праця, а також і невисоким рівнем виробничої техніки. Промисловість навіть там, де вона досягала досить високого розвитку (в Греції), обслуговувалася головним чином рабською працею. В Римі індустріальна промисловість займала у загальному господарстві досить мале місце. Її не дуже числені галузі, а саме розробка срібляних рудників, будівельні роботи, продукція предметів розкоші—обслуговувалися примусовою працею рабів. Вільне ремесло мало розвивалося: воно не могло конкурувати з домашнім рабським господарством, з працею домашніх рабів, ремесників, кількість яких по місцях ставала тим більшою, що дешевші були раби. Лише невеличку частину вільного пролетаріату було втягнуто в організацію постачання хліба великому містові (грузчики, носії й ин.).

Римський пролетаріят, таким чином, був скоріше не пролетаріатом, а люмпен-пролетаріатом (босяцьким). Не суспільство жило його коштом, а він мусив жити коштом суспільства. І що більше збільшувалися його ряди, то грізніша ставала небезпека непродуктивного населення для суспільного господарства, збудованого на праці раба.

А його ряди все збільшувалися. До маси обезземелених селян і одставних легіонерів приставали де-далі й одпущені на волю раби. Кількість непродуктивного населення збільшували й домашні раби, що ними оточували себе багаті в своєму розкішному міському житті.

Рим стає осердком великих мас, мас споживчого населення, бо пролетарі, як і оптимати, лише споживали, але не продукували,—перші недоїдали, а останні об'їдалися. Рим називали—«світовим готелем». В цьому відношенні старе місто дуже різниться від сучасного міста, бо місто доби промислового капіталізму—становить осередок промисловости з його виробничим робочим населенням. Тому старе місто, не дивлячись на численне своє населення (1½ міл. мешканців), не могло відіграти тієї ролі в житті й розвитку

суспільства, яку місто відіграє тепер. Значіння кожної класи визначає його господарча ролі, його ролі в продукції; господарське ж значіння старого міста було мізерне, воно було центром, що споживає, а не виробляє чи організовує виробництво...

Доки існувала демократична республіка, утворена селянством, римський пролетаріат не впадав у стан безвихідного злидарства. Політична сила, що належала лише «вільним» громадянам, давала пролетаріатові можливість виривати в багатих класів засоби до існування. Вдоволювання домагань: «хліба й видовиськ» було для бідняків платнею багатих за ті політичні послуги, що їх зруйновано, але вільне селянство й паразитичний пролетаріат робили знаті в керуванні масами населення завойованих країн. Тут ми знову бачимо велику різницю між пролетаріатом римським і сучасним: останній бореться за політичну владу, він прагне до захоплення її з метою звільнення праці, організації суспільного виробництва й безкласового суспільства, а римський пролетаріат продавав свої права класові, що використовував їх з метою пригнічення мільйонів «чужого» населення, з метою все більшого гніту над працею рабів. Ненавидячи оптиматів (клас римських багатів), римський пролетаріат лише намагався вирвати з награбованого ними добра що можна. Йому, звичайно, доводилося з того збирати лише окрушини, прим., безплатний поділ хліба, громадські видовища і т. д.

Римський пролетаріат обернувся на реакційну силу. Тоді як Римові-експлоататорові, що живе на чужий кошт—загрожує небезпека повстання, римський сенат використовує пролетаріат, як силу, що її можна протиставити вільним прагненням провінції.

Всі спроби реформаторів за останніх віків римської республіки утворити з пролетаріату нове міцне селянство—одержали крах. В тих випадках, коли доводилося творити з пролетарів нових селян, наділом невеликих ділянок землі, ці ділянки пролетаріат знову продавав, а скуповували їх врешті знову великі землевласники.

Самі пролетарі, часто одвикали від праці й були розбешені легкою поживою, що давалася рабською працею; вони були проти таких реформаторських спроб. Найсерйознішу спробу такого порядку було зроблено під керуванням Тиберія Гракха (народ. 163 до Р. Х., згинув од руки аристократів 133 р.) та його молодшого брата Гая (род. 153, вбитий володарем латифундії 121 р.) «Дикі звірі Італії мають свої печері й притулки,—говорили обидва брати»,—а люди, що боролися й билися за панування Італії, мають лише повітря та світло... Без захисту й притулку блукають вони з жінками й дітьми по всій країні». Гракхи прагнули дати своїм громадянам земельні наділи на правах непохитної власності. Вони заплатили за це життям, не підтримані пролетаріатом, за інтереси якого зняли цю реформу.

Як колись селянство замість добування чужої землі позбавилося своєї власної, так і пролетаріат тепер (і селянство), допомагаючи зміцненню політичної влади (й економічного панування) римській аристократії над всім поневоленим світом, незабаром сам позбувся політичної сили.

Коли головна сила республіки—селянство розсклалося під натиском рабської праці, окремим багатим гонористим вельможам відкривалася широка можливість захоплення влади за допомогою невиробничої класи, що продає кожному, хто платить, свої сили й права. Цезаризм (самодержав'я), що опирався на салдатчину—(войовничий невиробничий елемент суспільства), на довго закріплюється в Римі. З політичною силою пролетаріят згубив своє єдине джерело заробітку. І ми бачимо, як він впадає в стан цілковитого злидарства. Пауперизм (масові злидні) робиться одним із найгірших явищ римської суспільності

Таким чином ми бачимо загибель і виродження другої «вільної» класи Риму—пролетаріату. Але що таке третя класа—що несе владу, цей господар виробництва, вища класа?

Спочатку ця класа відіграла певну роль в організації господарства. У великих маєтках господарство велось краще, ніж у дрібних маєтках селян (одна з причин витискання—(дрібного господарства). Ми там бачимо й розділ праці зі спеціалізацією окремих галузів господарства, і вживання кращого знаряддя. Велике виробництво давало можливість кращого наукового організованого господарського керування.

Вперше, виходить, класа володарів великих господарств відіграє в економічному відношенні позитивну роль.

Але в міру зростання числа рабів і здешевлення їхньої праці, у великих землевласників зникає стимул до підвищення техніки: підвищення прибутку вони чекають від збільшення ланів своєї землі й побільшення жорстокого визискування своїх рабів, а не від підвищення техніки та якості праці. Сучасний капіталіст, щоб збільшити свої прибутки, мусить більшу частину свого прибутку вкладати в виробництво, підносити й поширювати його; рабовласник старих часів цього не потребував. Основою його господарства була дешева рабська праця, а не удосконалена техніка. Тому технічна основа великого виробництва не підвищувалася, а нижчала.

Протягом багатьох віків спостерігається регрес (потяг назад) в рабовласницькому господарстві. Раби оброблюють землю невдалими знаряддями й способами, що стоять нижче селянської техніки. Раб почасти через свою лютість до пана, почасти через темряву лише псує худобу й легкі знаряддя.

Таким чином велике виробництво старих часів нічого спільного не має з сучасним великим виробництвом, мета якого є підвищення продукційності праці кожного робітника. У великому виробництві старих часів першу роль відігравало збільшення кількості дешевої праці, а не підвищення її якості.

Разом з занепадом господарчого значіння вищої класи (як організатори виробництва), понижувалася його політична роль за перших часів, коли Рим звойовував некультурні роди, вища класа була за керування. Але з часом, коли римському орлові стали підлягати всі культурні держави сходу, римляни запозичили відтіля не тільки багатства, але й рабів, що знанням були вищі за своїх панів. Цим рабам і передавалося керування

державними справами (й приватними господарствами), самі ж пани віддавалися оргіям, розпусті й обжорству. Таким чином уміння керувати випадало з рук пануючої класи. Ця класа весь свій прибуток (а їй не було куди його дівати) витрачала на забави. І в цьому вона доходила до пересиченості й огиди до життя...

Залишається одна виробнича класа—раби. Але ця класа вироджувалася що-віку. Продуктивність рабської праці катастрофічно падала. Зібрані з різних країн раби працювали в кепських умовах, продукуючи своїм ворогам-гнобителям нечисленні багатства. Озвірівши й загрубівши від биття й знущання, вони не мали ніякої надії перед собою, їх виробнича роль за низкої техніки, (що все понижувалася, почасти від їхнього невмілого поводження із знаряддями) падала, їхнє господарче значіння все зменшувалося.

Настає такий час, коли тримати раба було мало користи, або й зовсім не вигідно. І що далі, то все частіше траплялися випадки відпускання рабів на волю. Вже перед християнської доби вважалося за почесне явище, коли за труною пана йде як найбільше число колишніх рабів, одпущених на волю. Неминучий занепад продукційності рабської праці, що відбувався разом із занепадом продукційності землі, мусив привести до краху рабовласницьке господарство. Цей крах одтягався протягом кількох віків безупинним вливанням в застарілий організм римського господарства все нових і нових порцій праці рабів, яких брали підчас безупинних війн. Але розклад селянства зменшив військову міць—Риму, бо краща армія—завжди селянство. Вже не для завоювання, а для охорони кордонів доводиться вербувати легіонерів з варварів. Згодом військова сила попадає до рук салдатчини з варварів (т. т. не римлян), що й керує долею Риму. Прибування рабів зупиняється, старі раби вимирають.

Скорочується не тільки продукційність рабської праці, але й кількість її. Це підриває саму основу римського господарства, збудованого виключно на кількості рабської праці. В II ст. вже припиняється вживання рабської праці в сільському господарстві; занепадає гірничо-шахтна справа, бо перестають прибувати військово-полонені раби.

В гірничій промисловості в більшій мірі ніж у сільському господарстві, вживалися примітивні способи, вона підтримувалася працею рабів, яких через дешеву ціну не шанували, а посилали на жакливу підземну роботу, де бракувало приладів і гігієнічних умов.

Таким чином ми бачимо, що всі класи римського суспільства—в умовах рабовласницького господарства—виродилися й стали нездатними до творчості, вони не могли розвивати господарської культури. Це спричинилося до загибелі рабського господарства, а разом з ним і римської культури.

Римські богатії—земельні аристократи—намагалися ще рятувати свої підупалі господарства за допомогою колонату. Вони скорочували за браком робочих рук свої господарчі підприємства тим, що частину своїх земель розбивали на дрібні ділянки і віддавали їх дрібним орендарям (колонам).

Колонів набирали з сільських рабів, пролетарів, ремісників, міської рабської челяди, що не находила в місті харчу з того часу, як землі римської аристократії стали лежати облогом, як прибутки власників рабів та рудників стали взагалі скорочуватися. Опісля до колонів стали приєднуватися мешканці прикордонних країв, що кидали під натиском варварів свої насижені місця й тікали в глибину імперії. В ряди колонів вливалися другі теперішні селяни орендарі й нові селяни, що віддали себе під руку великого поміщика, щоб ухилитися від державних тягарів, бо ці тягарі, що далі, то все збільшувалися.

Колонат не міг порятувати римського господарства. І техніка колонату, і продукція праці колонів були нижчі, ніж у селянських господарствах. Злидні колонів стали прислів'ям: «вбогий, як колон»; після виплати оренди (натурою) колонові залишалися на харч справді мізерні крихти. Колони не могли прохарчувати навіть свою сім'ю. Родючість все падала й падала, бо бракувало худоби й угноєння для землі.

Зменшувалася й платієздатність римської держави: добування дорогого металу скоротилося в наслідок нестачі, та їх дорожнечі, а лишки грошових запасів йшли на утримання війська. Видатки на армію все збільшувалися, бо армія вже складалася із наймитів варварів, а її доводилося збільшувати, бо напади небезпечних сусідів, ставали частішими й робили руйнацію та грабунки. Щоб приборкати грізних сусід їм доводилося платити данину, а вона потрібувала також видатків.

Утримання великої армії лягало тяжким тягарем головним чином на колонів, бо вони були тепер єдиною силою, що творила вартости. Про надмірність тих тягарів свідчать багато бунтів, що продовжувались цілі сторіччя.

Всі виробничі сили, замість рости—падали. Руйнувалися військові шляхи, що були дивом інженірного мистецтва, й мости, що не уступали шляхам своєю досконалістю. Громадські будівлі, цирки та банки, музеї та фігури руйнувалися й ростягалися, як будівничий матеріал. Рим падав до стану повної дикости. І переселення народів із захопленням римської імперії германськими полчищами лише докінчило розклад римської культури, що й сама вмирала.

§ 34. Феодалізм, його виникнення й зміст. На зміну рабовласницькому господарству, що одержало крах, в старовину народився, на підставі хліборобського таки господарства інший лад, що мав назву—середньовічний феодалізм.

Система феодалізму полягає ось в чому: великий землевласник, виділяється з хліборобської громади, що була господарською одиницею, присвоює собі військово-організаторську роль й тримає різними способами всю громаду в економічній та політичній залежності від себе. При цьому вся зайва площа землі належить представникам вищих керівничих кол (феодалам), а земля, що обробляється, складає по часті господарства цих феодалів, а почасти селян-хліборобів, що обробляють не лише свої ділянки, але й маєтність феодала-сеньора, або ж замість оброблення поміщицької землі вносять поміщикам платню продуктами чи грошми.

Земля належить феодалам на правах умовного володіння: маєток «дарував» король чи інший сюзерен (ц. т. великий землевласник, що «дарував» землю під умовне володіння) за військову або (рідше) громадську службу.

Володіння землею мало таким чином ієрархичний характер (ц. т. по степені опускання). Сюзерен, феодальний свержник, роздавав землю підлеглим йому феодалам-васалам, але він сам міг бути васалом іншого сюзерена, ще більшого землевласника, що стояв ближче біля влади. Виходить, таким чином, драбина влади й умовного володіння землею.

Феодальні відношення на ґрунті умовного володіння землею ми зустрічаємо на різних ступнях розвитку в багатьох поза-європейських народів: землю вважають за власність племенних вождів і ділять між представниками пануючої військової класи. Давні порядки земельного володіння в Індії, Хинах, Японії, Давньому Єгипті нагадують загалом феодальні порядки середньовічної—Європи. Навіть у давньому Римі й Греції до розвинення їх торговельної держави був феодальний порядок, хоч він і не розвинувся там, як слід, уступивши місце примітивно-торговельним відносинам, що довели до утворення демократичної республіки в Греції, цезаризму в Римі, фараонського абсолютизму в Єгипті. Властивий розцвіт феодальних порядків з'явився в перше в середньовічній Європі, й тому де-коли й називаємо його середньовічним феодалізмом, щоб відокремити його від античного первісного феодалізму. На окраїні феодальний лад запанував у XII сторіччі. Сюзерени були великі й малі князі, феодали звалися—«боярами».

Спершу головними сюзеренами були великі князі Київські, згодом Галицькі королі, а пізніше, коли Україна перейшла під Литву 1340 р.,— литовські господарі. В ті часи на Україні й Росії широко практикувалося наділення бояр землею, що звалося кормлінням. Землю вважали за княжу й роздавали княжим людям, що мушили бути являтися під час війни «конно, людно і оружно».

В Росії, так само, як і на Україні, з огляду на брак земельних просторів умовне володіння не найшло повного розвитку. Повний та всебічний розвиток феодальні відношення мали в Західній Європі (під час їхнього розцвіту в—IX—XII ст.). Тому для пояснення характеру й причин їхнього виникнення зупинимось як раз на них.

Які причини викликали систему феодалізму?

Ми бачили, що вже за патріархально-родового й суспільного господарства, існують зародки економічного нерівенства. Всі ватажки виходили з великих і економічно-міцних родин, вони ж забирали більшу військову здобич і т. д.

Іх, як правило, вибирали з діда, з прадіда з певних багатих родин, військова влада стала спадковою.

Де далі вони виділилися в громади не тільки з своїми чередами й рабами а ще й з приватною землею.

Тепер вони були не тільки військовими ватажками в племені, що мали владу в своїх руках, а ще й багатими землевласниками, їхня влада тісно

була зв'язана з їхнім приватним землеволодінням, і навпаки—їхнє володіння було тісно зв'язане з їхньою владою в окрузі, в їхній громаді.

Але чим і в який спосіб міг великий землевласник притягти селянську робочу силу? Що примусило селянина йти під «високу руку» поміщика?

В Західній Європі головними економічними причинами були земельна тіснота й брак худоби та засобів оброблення, землі, що чим далі, то все гостріше відчувалася з переходом до 3-х польної системи. Безупинний поділ дворів (або «гуф» в старих німців) народив багато малоземельних або навіть безземельних селян, що охоче йшли на заклик великих землевласників і сідали на їхніх ґрунтах цілими селами. За це вони платили поміщикові оброк. Багато селян мусили брати в багатого сусіда-поміщика позику, після невиплати якої поміщик примушував селянина відробляти її на цьому ґрунті. Інколи селяни самі зрікалися волі й переходили на стан підлеглих, щоб рятуватися тим від військової й грошової повинності, що падали на «вільне» населення. За часів бурхливих сутичок і вічних війн, ухилення від військових негод і тягарів було для селян, що працювали мирно на землі, питанням життя й смерті.

З виродженням рабської праці й зменшенням кількості рабів підлегла селянська праця починає переважати в господарстві великого землевласника. З другого боку, і рабську працю починають інакше визискувати, роздаючи рабам окремі ділянки землі до оброблювання. Незабаром між колишніми вільними селянами і колишніми рабами зникає рижниця, вони складають одну кріпацьку класу, що в Західній Європі (Франції) звали віланами.

Поволі, не тільки окремі члени общин, але й вся община стала підлеглою своєму феодалові. «Нема землі без пана»—стало загальним правилом. За осередок господарчого життя стають не общини, а маєтки сеньора (в нас вотчина, гоф в Німеччині, манор в Англії, сеньорія в Франції), що об'єднуються під зверхництвом верховних сюзеренів в одну феодальну державу з королем на чолі.

Форм залежності селян від феодалів було дві: 1) панщина, коли селяни віддавали свою додаткову працю, оброблюючи землю феодалів та виконуючи для них ще інші роботи, і 2) оброк, коли селяни віддавали феодалові свій додатковий продукт, платячи певні суми або оддаючи натурою певну кількість продуктів.

В нас на Україні трохи інакше відбувався процес феодалізації. У нас він не йшов зверху дорогою ступневого роздавання землі «князем боярам». У нас князя вважали за необмеженого володаря «Рускої Землі», і вже в XI столітті він став роздавати свої землі—округи в держання боярам, зобов'язуючи їх судити від його імені селян-сидців та брати з них данину, що доти збирав лише князь.

Княжі дружинники перейменувалися тим самим на землевласників, вони мали владу над підлеглим населенням, збирали судові такси (вири й продажі) та стягали до своїх кишень ще й всякі данини (полюддя), а тих що в них запозичалися (закупів), примушували ще й до роботи на своїх землях разом із звичайними невільниками-холопами.

§ 35. **Внутрішня організація феодального маєтку.** Феодальна маєтність складалася із власно-поміщицького господарства й низки дрібних селянських господарств. Великі маєтності, роскидані по різних місцях, ділилися на де-кільки маєтків, що ними керували уповноважені особи, здебільшого з кріпаків же, або навіть з колишніх рабів. Такі слуги, запобігли собі довір'я своїх панів, бралися здебільшого з челяди, що оточувала сеньора. Вони брали особливі доручення від своїх панів і звалися тому—міністеріялами, (а в нас називано їх тіунами,—отроками). Головна їхня справа це було збирання оброку й догляд над панською роботою.

Землі, що ними володів феодал, обробляли панщиною доколишні селяни (в нас ролейні закупи, або холопи-раби, що одержували свого наділа). Панська оранка, що належала до маєтку, звалася доманіяльною (боярською) землею. Решта землі або була в громадському володінні селянства (прим., у нас земля смердів), або ділилися на дрібні ділянки—господарства селян.

У нас на Україні такий поділ громади на дрібні приватні господарства почався вже в XIII столітті, спершу в формі зборів, цеб-то складничого господарства, де земля ще спільна, а засоби праці й продукти, добуті з землі, приватні. Де-далі в XV ст. з'явилися й форми подвірних господарств.

Феодальне господарство в чистому вигляді було натуральне. Сеньор з його челядою задовольняли свої потреби продуктами й виробами, що або вироблювалися на власному господарстві, на власній ріллі обробляли її свої-ж селяни), або отримували готовими в формі оброку, що брався здебільшого натурою. Хліб, льон, яйця, масло, всяка живність, сільські вироби (полотно, вовняні тканини і т. д.)—всі предмети сільського господарства—продукти селян даного помісного господарства—все це було даниною праці великому землеволодінню.

Поміщиківі віддавалося за оброк стільки, скільки він міг потребувати з усією своєю челяддю (оброк доходив до $\frac{1}{5}$ частини рівного селянського прибутку).

Панщина означувалася спершу голою поденною потребою поміщицького господарства. Надалі було встановлено законом певну кількість днів примусової праці на тиждень (3—4 дні), відповідно до кількості оброку на місяць, чи на рік.

Біля двору сеньора, або взагалі в маєтку, часто бував цілий штат ремісників-кріпаків (ковалі, кравці, шевці, токарі, плотники і т. д.).

Система оброблення землі була здебільшого трьохпільна.

Феодальна маєтність була замкненою господарською одиницею: поміщицьке господарство загалом виконувало власними силами майже всі господарські завдання й потреби. Торговельні відносини між господарствами, цеб-то відносини обміну продуктами, були тому дуже малі: вони обмежувалися лише тими предметами, яких не могло продукувати дане господарство з природніх умов, і не йшли далі сусідніх господарств.

Це господарче роз'єднання, з одного боку, і присутність войовничої класи людей, що були один з другим в досить заплутаних маєткових

(земельних) відносинах, з другого—творили ґрунт для постійних сутичок між різними феодалами, сутичок, що наповнювали історію середньовіччя.

З другого боку, феодална експлоатація давала стимул до різних бунтів селян проти своїх феодалів.

В нас такі бунти селян були на порядку дня протягом всієї феодалізації (XI—XIII ст.). Головним током повстання була так звана татарська революція в половині XIII ст., де за допомогою татар половина українських селян вирвалася з лабетів бояр і вступила до давнього патріархально-громадського ладу.

§ 36. **Розвиток феодалізму.** Феодалізм на Заході розвився за часів середньовіччя (V—XIV ст.), але як форма натурального господарства в закінченому вигляді він склався приблизно в IX сторіччі.

У нас він тривав до кінця XV ст. Між становищем кріпака й становищем раба різниця не лише в мірі гніту: кріпацький стан не завжди бував м'якшою формою гніту, а ніж рабство. В певні моменти (прим., за часів хатнього рабства) раб був менше пригнічений, ніж кріпак в певний період історії, прим., після христових походів. Головна економічна різниця була в тому, що раб не мав свого господарства—ні ділянки землі, ні родини; кріпак же мав свою ділянку землі й своє господарство. Окрім того кріпак—селянин залишався в своєму осередку, в громаді, солідаризувався з нею, й спираючись на неї, часто робив опір ненажерливості панства. Середньовіччя переповнене фактами класової боротьби селян з сеньорами, боротьби, що в сприятливих обставинах призводила до звільнення селян, не тільки від феодалної залежності, але й від повинностей. Доки господарство залишалося натуральним, експлоатація селян поміщиками не набирала такого звірячого характеру, якого вона набула пізніше, коли з'явилася торгівля й грошове господарство. За часів натурального господарства сеньор з дружиною й челяддю сами споживають те, що продукує селянин своєю працею. А власному споживанню може бути кінець: більш за певну кількість не ззісти й не спожити.

Інша справа, коли продукти можна продавати (вони робляться товарами), обмінювати на гроші чи дорогоцінності: тоді з'являється тенденція визискати все, до краю.

Між тим гроші—товар—(до того рідкі й мало розповсюджені в широких колах)—стали вникати в сферу натурального господарства з особливою силою після христових походів (XII ст.), коли зав'язалися торговельні зносини з сходом.

Коли до цього незначні лишки продуктів вивозилися на найближчі місцеві ринки й обмінювалися на корисні й потрібні для селянського господарства продукти й вироби, то тепер їх стали вивозити на далекі заморські ринки й обмінювати переважно на гроші чи предмети розкоші, потрібні лише сеньорам та багатим купцям.

Із сільського господарства викачувалося все, що лише можна було вижати, між тим, як потрібних і корисних для цього господарства предметів (знарядь праці й предметів широкого споживання)—не було.

Зажерливість поміщиків на гроші примушувала їх витягати з селян все більші грошові оброки (чинші); цим вони втягали селянське господарство в грошові операції: селяни починають продавати все більше й більше продукти свого господарства.

Гроші, що витягалися з селянського господарства, попадали в великій мірі до кешень крамарів,—класи, що виросла й набрала колосального значіння в середньовічному місті (про нього говоритимемо далі). Розвиток купецтва в значній мірі сприяв визволенню міста, але всіма силами сприяв поневоленню села. Торговельній класі перш за все треба товару, (для вигідного продажу); головну масу товару могло дати,—при порівнюючій слабості мійського виробництва, головним чином сільське, селянське господарство. Купець за допомогою поміщицької влади витискує з села товар...

На плечі трудового селянства лягає тягар поміщицьких домагань і прибутков торгівельної класи. Це призводить до руїни селянства й цілого ряду селянських повстань, що двигали феодальною Європою, починаючи з XIV віку, де кілька століть. Такі бунти, що звалися хлопськими війнами, були в Італії в XIII ст. «повстання апостольських братів», в Англії в XIV ст. (повстання Уотта Тейлора) в XV в. в Чехії Гусистські війни та хлопські війни в Німеччині в XVI столітті.

Хоч селянству щастило інший раз добиватися де-яких полекшень та скасування де-яких чиншів, проте загалом і в цілому селянство падало до стану злиднів, селянське господарство все більше вироджувалося. Бідність ґрунтів, неврожаї, епідемії, що забирали мільйони мешканців і т. д.—все це було грізними ознаками розкладу феодального господарства, розкладу його основи—селянської праці, це могло повести до такої загибелі Європейську культуру, до якої колись призвів розклад рабовласницького господарства римську культуру. Але в середньовічному суспільстві розвилася нова сила, що мусила стати творцем іншого суспільства; цією силою було середньовічне місто.

§ 37. **Середньовічне місто.** Міста в німецьких державах стали виникати з початку VIII віку, в інших державах Європи трохи раніше або пізніше; більшість міст розвивалася з феодальних сел, що з різних причин (близкість до резиденції великих сеньорів та свит їхніх) перетворилися на місцеві ринки, куди з'їздилися купці, ремісники і всяка панська людність. В міру зростання населення цих селищ вони загорожувалися тином і стінами й ставили досить добрими фортецями.

Містами часто ставали фортеці, як замки, приміром, монастирі, огорожені муром і т. д. В нас на Підніпров'ю міста утворилися з будівництва укріплених селищ-городищ, що мали служити населенню за оборону проти сусідів.

Місто, виходить, спершу ріжнилося від інших селищ лише більшою кількістю населення й більшим захистом. В економічному відношенні воно мало чим ріжнилося від інших сільських громад, мешканці його займалися переважно хліборобством і були з сеньором в таких самих відношеннях, як і інші селяни.

Місто тоді ще не було осередком торговельних зносин, яким був старий Рим. За натурального господарства мінові зносини були дуже слабкі й носили випадковий характер. Міста, що грали колись роль торговельних центрів (за часів римського володіння й розвитку римської культури), в ранню добу феодалізму упали до становища сел. Великі землевласники розсіялися по своїх маєтках, а міщанам довелося братися за плуг: дотеперішня торгівля впала й не давала більше засобів до життя. Оброблялися не лише околиці міста, але й міські майдани.

Місто економічно відокремлюється від інших спільнот після того, як центр ваги його господарства переноситься з рільництва на ремесло, промисловість та торгівлю.

Що виклало цю перестановку центру?

Ще до христових походів, що викликали великі зміни в середньовічній будові суспільства, потреби пануючої класи і її прибічників (сеньорів та їх челяді) настільки поширилися, що вже не могли задовольнятися тим, що продукувалося в натуральному маєтковому господарстві. Так виникла потреба в цілій низці виробів і предметів, що їх не зміг би виготувати напів-селянин, напів-ремісник. Народжується спеціальність—ремісник, що спочатку робив виключно на свого сеньора; де-далі на його працю стали дивитися, як на доходну статтю: гарного ремісника цінила високо вся округа, він міг заробити стільки, щоб віддати своєму володареві більше додаткового продукту (чиншу), ніж перший селянин. І ремісників починають відпускати на оброк, вони починають робити на замовлення. Найти собі замовців, ремісник лише міг в населенішому селищі—місті, куди збігаються, як в захисне місце, різні люди.

Поволі місто стає осередком ремесла, місцем, де живуть кваліфіковані ремісники, і куди приїзять з околиць клієнти.

З переходом ремісника до міста, ремесло відривається од хліборобства. Коли до нього в своєму селі ремісник мав своє господарство і був близько до хліборобського світу, то тут, в місті, він весь свій час віддає роботі на клієнта, виробляє продукт не сільсько-господарський, платить своєму сеньорові не натурою, а грошми.

Це зробили велитенське зрушення риночної торгівлі, що раніше мала випадковий характер. В особі ремісників, число яких зростало, повстає чимала група покупців продукту сільського господарства.

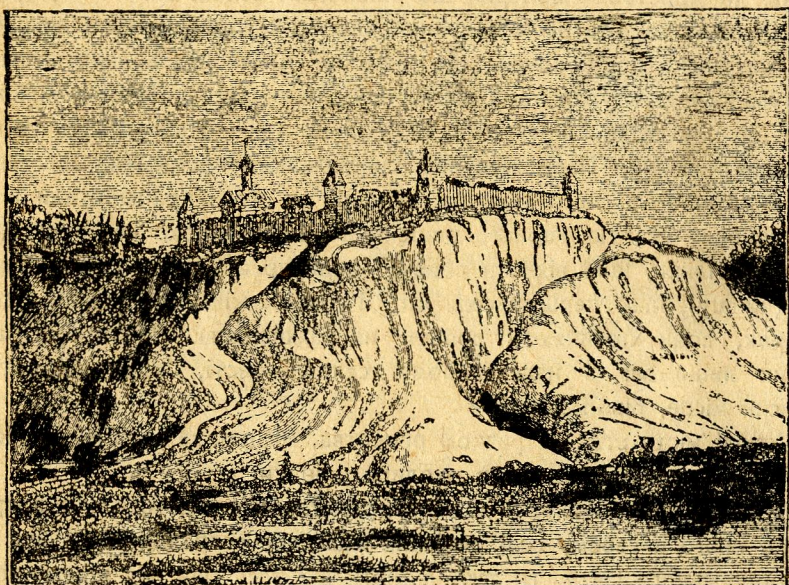
Далі ми будемо провадити розмову про розвиток торгівлі й торговельної класи в місті та про значіння тієї класи для середньовічного суспільства. А поки що повернемося до ремісників.

Викупляючись певною сумою грошей, вони робилися порівнюючи вільними. «Міське повітря робить вільним», казали за часів середньовіччя. З часом виникають тенденції звільнитися зовсім від кріпацької залежності. Місто стає притулком для всіх, хто тікає від панської неволі й починає боротьбу проти сеньорів, боротьбу, в якій ремісники відіграють першу роль. В цій боротьбі, що закінчилася перемогою міст, значно допомагало

з одного боку, зростання багатства міст, а з другого—цехова організація ремісників. Цехи, як спілки або товариства для виробництва й керування, склалися ще за часів залежності від сеньорів; але в добу боротьби за незалежність ці товариства набирали характеру організації боротьби.

Вільні цехи здебільшого по містах виникли вже в XII або XIII сторіччях, але в багатьох місцях пізніше.

В нас цехова (братська) організація виникає вже в XI сторіччі, в Києві і доходить до свого розвитку в XIV—XV ст. забороняючи партагам, ц. т. нецеховим ремісникам працювати і торгувати в місті. В кінці XVI ст. цехи-братства в нас підупадають, коли над містами запанувала шляхта з своїми привілеями.

Москва в XII віці.

З невисокою технікою тодішнього ремесства не треба було для будівлі майстерні ні великих капіталів, ні великих штатів підмайстрів та учнів, матеріал же (сирівець) для перероблення постачали клієнти. Ремісником за таких умов міг стати всякий, хто хотів. Правда, у майстрів були учні-підмайстри, але вони жили в нього на положенні членів родини.

Майстрі, та підмайстрі були не класовими групами (ц. т. такими, інтереси яких протилежні), а швидче літніми: кожен учень підмайстер через певний час робився майстром. В цьому періоді свого розвитку цехи не тільки скинули панування сеньорів, але й гніт міської аристократії (панування старих міських родин).

Поруч з цеховими організаціями існували в місті й купецькі спілки «гільдії», що вели широку торгівлю. Гільдії повставали поде-коли раніш,

аніж цехи, але в осередку міського життя стояли проте цехи. І хоч в основі цехів були економічні інтереси, але їхній вплив поширювався на все життя. Об'єднання йшли відповідно до окремих спеціальностей. Члени одного цеху селилися на одній вулиці, брали гуртом участь в різних процесіях, під час війни складали окремі загони міського війська. Вони, таким чином становили нібі окремі територіальні громадські організації. Беручи участь в міському керуванні, вони трималися купи й робили все в згоді. Зростання їхнього економічного значіння та скупчена організованість примусили міські родини поволі відступити й припускати до керування цехових виборних старшин. Згодом цехи набрали керовничого впливу на міські справи. В XII—XIV ст. інтереси міста ототожнювалися з інтересами ремісників.

Де далі ремісники переходять від роботи на клієнта до роботи з власного матеріалу. Ремісник, таким чином, зробився виробником товару—він виробляв для продажу на ринок. Зростання числа ремісників в одному ремеслі призвело до спеціалізації ремесла по цехах, доведеної до крайньої точки. Часто ремісники, що виробляли одні й ті самі вироби, але з різних матеріалів, належали до різних цехів. Техніка ремесла від такої спеціалізації вигравала: виходила велика делікатність і штучність виконання.

За перших часів вступ до цехів був вільний всім, навіть жінкам. Ремісників ще було небагато, і, не боячися обопільної конкуренції, в своїй тяжкій боротьбі з міською аристократією, потребували прибутку свіжих сил. Тоді була потреба обов'язкового вступу до свого цеху. В цей період цехові організації ставили собі за мету давати допомогу окремим членам у їхньому виробництві, загальну купівлю та розподіл сирого матеріалу, будівлю потрібних технічних підприємств, влаштування яких, не було б можливе одному ремісникові (в суконному виробництві, приміром, красильні, валяльні і т. ин.).

Заборонялася конкуренція, обмежувалася кількість годин праці, регламентувалася кількість підмайстрів та відношення між ними й майстрами і т. д.

Цехи використовували органи міського врядування, на які вони мали великий вплив, з метою регулювання міської промисловості: нищиться посередництво, ремісницька промисловість захищається від конкуренції інших міст, встановлюється певна галузь виробництва кожного окремого цеху. Але з розвитком торгівлі й зростанням багатства міст цехи починають перетворюватися на привілейовані класові спілки майстрів. Міста стають осередком тяги, з одного боку для сильних світу цього—князів і дворянства, що прогулювали там свої гроші (здерті сільської кріпацької праці), а з другого—для згрупованих селян, шукали в місті роботи.

Ремесло стає промислом, що дає зиск, вправи й техніка його підвищуються, цехи багатіють і зачиняють двері для різних груп: раніше для жіноцтва, потім для осіб з іншого міста, незаконнонароджених і осіб, що «ганьблять» професіями (цирульників, банщиків, музик, чистильщиків вулиць, пастухів і инш.). Підмайстрам, що тепер, головним чином, рекрутуються з бувшого незалежного населення, ставляться такі обмеження

до назви майстра, що доступ в цех для них фактично забороняється. З другого боку, бідакові, що прийшов і не мав досить грошей на купівлю струменту й улаштування майстерні, залишається лише один шлях—найматися до майстра. Поволі майстрі перестають самі робити, перетворюючись на доглядачів, а підмайстри—на наймити, що експлуатуються й не мають ніякої надії стати вільними продуцентами—майстрами.

Між майстрами й підмайстрами запалала класова боротьба. Майстрі зовсім забороняли вступ до цеху не тільки «деревенським» (цеб-то—бідакам), а й усім іншим, ускладняли його й використовували своє становище в управлінні для скорочення заробітної платні (такси встановляли максимум заробітної платні), продовження робочого дня, погіршування харчу і т. д. Підмайстрі з свого боку намагалися чинити опір експлуаторським вчинкам господарів. Випадки страйків трапляються вже в XIV столітті (1385 р. в Данцігу страйкарям-підмайстрам подрізували вуха).

Поруч з цехами заснуються спілки підмайстрів, в нас звали їх господами. Ці спілки, між іншим, мали на меті взаємодопомогу і великої ролі в боротьбі не відігравали; при не досить великому розкладі ремесла й незакінченому порівненню підмайстрів, ці спілки часто перетворювалися на скриті організації, що не відчували класової солідарності з усією масою експлуатованих підмайстрів. Підмайстрі або товариші, як їх у нас називано, в дальшому перетворилися на пролетарів (як багато майстрів на капіталістів), але не вони складають головну масу майбутнього революційного пролетаріату. Він складається надалі з елементів, викинутих із села, всю структуру якого було зруйновано новим способом виробництва—капіталізмом.

§ 38. **Розвиток торговельних зносин і торговельні міста.** Мінові зносини ми зустрічаємо вже на перших шаблях господарчого розвитку. Спершу не стільки окремі господарства, скільки цілі племена або родові групи беруть участь в обміні зайвих продуктів, що виготовляються у даного племені, на продукти, яких не було в господарстві, але які були в другого племені з лишком.

Мінові зносини часто виникали з звичаю давати дарунки під-час мирних переговорів між племенами. Мінові зносини в свою чергу сприяли встановленню дружніх відносин між племенами. Обмін між племенами на низькому шаблі господарчого розвитку мав за перших часів характер випадковий. Це перша т. з. випадкова або проста форма обміну: обмінюються продуктами, що випадково можуть бути потрібні родовим групам або їхнім представникам.

Де-далі з розвитком техніки й вищих форм господарства обмін стає не такий випадковий. Зустрічі між родовими групами чи племенами відбуваються в певних місцях, куди сходяться з певними міновими завданнями. Кожен виносив лишок свого продукту й міняв його на низку продуктів, що не було в його господарстві. Це вже зародки ринку. Форма обміну тут поширена або повна. Родова група або плем'я пропонує іншим ті продукти, на які особливо багатий їхній край і яких в інших немає.

Досі ми бачили безпосередній обмін: один продукт (зайвий) обмінювався просто на той продукт, який був дуже потрібний. На вищих шаблях господарчого розвитку ми зустрічаємо грошову або розвинену форму обміну. Один який-небудь товар в якомусь краєві ставав загальним товаром; на нього вимінювали всі інші товари. Коли в кого небудь був лишок свого продукту, він на цей лишок хотів набути собі різних продуктів, що виготовлювали різні племена, то він міг обмінювати свій лишок на цей загальний товар, а потім вже цей товар пізніше в різних місцях—на потрібні йому продукти. Такий товар ми називали грошовим.

В ролі грошей виступали по різних країнах і ще тепер виступають у багатьох диких племен,—різні товари. В мандрівних скотарських народів таку роль грала худоба.

По всіх культурних країнах роль грошей відігравали переважно одні дорогі метали; золото й срібло, раніше в формі кусків певної ваги, а далі в формі монет, металевих шматків певної форми й ваги з малюнком і означенням вартости.

Старовинна римська монета з бронзи.

Грошова торгівля в культурних народів почалася з давніх давен. Вже тоді в країнах, що лежать коло Середземного моря, ми зустрічаємо низку чималих—як на той час, торговельних центрів-міст.

Велику торгівлю провадила Фінікія; Стара Греція з її морськими пристанями одного часу зробилася центром торговельних зносин з малоазійським Сходом і з успіхом конкурувала з Фінікією. Атени були своєрідним ярмарком, де можна було знайти все, що продуковалося на берегах Середземного моря. Старий Рим знає також досить широку торгівлю. Його війни з Картагеном, столицею Фінікії й викликалися головним чином інтересами грошово-торговельної аристократії. В середні віки ми бачимо широку торгівлю в Італійських торгових республіках, ганзейських містах Німеччини, а в Росії в Пскові й Новгороді.

Але це була переважно транзитна торгівля. З країн з вищою культурою вивозилися вироби й продавалися в менш культурних країнах, а відтіля вивозилися природні багатства. Торгівля не йшла поруч з ростом

продукційних сил, збільшенням продукції. Система рабства допомагала витягати при відсталій техніці, з поневоленого населення з виродженою працею—все, що було можливим продати й обміняти. У старих латинів (предків римлян) худоба грала ролю грошей, про що каже сама назва «гроші» (пекунія); ця назва знаходить од слова «пекус»—худоба (є старі бронзові монети з малюнком корови).

В нас в XI—XIII ст. в ролі грошей виступали шкури куниць—гривні, згодом замість гривні стали вживати золоті та срібні злитки; їх рахували на вагу ($1\frac{1}{2}$ ф.). З гривні утворився руб розрубанням гривні на дві половини.

Далі «центри торгівлі» не були зв'язані з розцвітом промисловости, з виробництвом, що поширювалося в даній місцевості. Ці центри-місця набирали особливого значіння лише завдяки їхньому географічному станові, близькості до природніх шляхів зв'язку.

Таким природнім центром світових зносин було Середземне море. Ось чому як раз на його берегах заснувалося особливо багато торговельних міст. Водні шляхи, що лежали перед мешканцями приморських місцевостей, дозволяли їм досить легко пробиратися в далекі краї.

Спочатку цими заходами користувалися для грабування приморських селищ. Піратські наскоки за давніх часів були звичайним явищем. Наскоки норманів в IX—X в.в. наводили жах на Європу. У нас цим уславилися Київські князі, що грабували Візантію, а в Росії—Новгородські ушкуйники.

Але не все награбоване йшло для особистого вжитку, «лишки» йшли на продаж. З грабунку й виникали мінові зносини. Де-далі торгівля розвивалася не з зростанням виробництва, а з грабування (в другій формі) праці поневолених народів, що йшло поруч з упадком продукційности праці.

До чого це могло повести, ми бачили раніше. В наслідок ослаблення рабської праці загинула вся система господарства, в основі якої була ця праця, загинула й торгівля. Не постійне було становище торговельних міст і до загибелі рабовласницької системи. Все залежало від вигідного положення міста на тодішніх торговельних шляхах, і досить було цим останнім змінитися—з тих або інших причин—і міста губили будь яке торговельне значіння, а їх багатства розбивалися, як порох. За яскраві приклади до цього можуть стати Стара Греція, Італійські торговельні республіки, багато міст після відкриття Америки, а передо всім наш Київ. Він добре процвітав, як Дніпром ішов торговельний шлях зі Скандинавії до Царгороду «путь із варяг у греки», поки Царгород захопили 1203 р. христоносці і на схід утворився новий шлях з Європи, поки ще до того степові мандрівники одрізали торговельний зв'язок Києва од Царгороду. Тоді Київ підупав, а за ним розвалилася й Київська держава.

Отже ми можемо зробити такий висновок: торговельне господарство, що не спирається на поширену продукцію, а існує коштом експлоатації поневолених областей, так само легко падає, як легко воно повстало. Таке господарство не може бути прогресивним явищем економічного розвитку.

§ 39. **Торговельні елементи середньовічного міста.** Заснування феодалних міст, як бачили ми вище, в значній мірі залежало від торгівлі. Окреме, замкнуте господарство дрібного хліборобського населення, і великої феодалної власності, не могло вже задовольняти всіх потреб краю. Повстає потреба набувати вироби інших суспільних господарств. Починається крамо-обмін, спочатку в узьких межах. Пізніше повстають центри мінових зносин — певні пункти, куди сходилися для обміну продуктів мешканці найближчих околиць. Це був ринок.

Ринки повставали в найзахистливіших місцях, що завдяки сприятливим умовам були придатні для риночної торгівлі: в густо населених селищах, біля монастирів, великих панських замків і т. и.

З метою збереження товарних запасів, що доводилося тримати де-який час, ринки закріплювалися або влаштовувалися в укріплених місцях.

А тому, що ринки давали значні доходи сеньорам, на землі яких вони засновувалися (сеньори заводили митні та всякі інші податки), то сеньори всякими засобами допомагали риночній торгівлі. На час торгівлі оголошувало «ринковий мир» і вживати зброї заборонялося.

Розвиток ремесств створив, як ми бачили, ґрунт для ширшого товаро-обміну. Ринокна торгівля поширюється, робиться постійнішою й набирає сталих форм.

Торгівля в ремісничих містах спершу визначається ремеслом, його потребами, його успіхами. Тому в таких містах не завжди були окремі купецькі гільдії, а там, де вони й були, то звичайно мусили уступати впливові ремісничих цехів на керування всіма формами життя.

Миське господарство ремісничого міста захоплювало невеликий район-населення міста та його округу. Середньовічна західна Європа була вкрита дрібними ремісничими містами; і віддалення між ними було не більш 4—5 годин їзди кіннями.

Ремісничі міста були таким чином місцевими торговельно-промисловими центрами.

Але з початком мінових зносин вирости й міста іншого типу, що з'явилися біля природніх шляхів зв'язку. Торговельні міста, що досягли великого значіння, часто-густо незалежно від розвитку в них ремесства, вирости вперше на берегах Середземного моря, головним чином в Італії. Спочатку головним предметом мінових зносин таких міст були природні багатства (риба, сіль, шкури та інші). Цілі околиці, напр., займалися лише рибальством і вимінювали рибу на інші продукти. З часом такі міста перетворюються в торговельні посередницькі пункти між віддаленими од морських шляхів місцевостями й сходом. В нас почасти таким торговельним містом в X—XI століттях був Київ.

Ще до хрестових походів багато італійських міст (і в першу чергу Венеція) мали більш чи менш постійні живі торговельні взаємини зі східними містами. Після хрестових походів, після заняття Царгороду італійцями ці взаємини ще усталилися і зросли ще дужче.

Тепер торгівля вже не має місцевого характеру—збуту продуктів місцевої промисловости на недалекі ринки. Перед нею далекі заморські ринки, куди можна вивозити продукти переважно сільського господарства і відкіля можна вивозити корінності, дорогоцінності і т. и.

Така торгівля переходила за рамці місцевих ринків, вона прагнула перекинутися за море й досягнути глибин Європейських країн. І походи на схід, т. з. христові походи, що прикривалися боротьбою христа (христіянства) з напівмісяцем (магометанством), були справді «потягом» торговельного капіталу за морськими ринками.

В середньовічних містах переважне значіння мали не ремісники, а купці. Міськими республіками Італії (Венеція, Генуя) або Німеччини (Ганза) чи Новгородом та Псковом з їхніми вічами, в дійсності правили купецькі роди, що перетворились на ще більшу аристократію, ніж аристократія хліборобська.

§ 40. **Торговельний капіталізм.** Розвиток товарових зносин поміж феодальними країнами й поширення цих зносин за межі місцевих ринків підготували ґрунт для могутности торговельної класи. Христові походи відчинили їй далекі ринки, і вона могла багатіти й поширювати все дужче й дужче свої торговельні підприємства. Розвиток торговельного господарства викликав віру в силу грошей. Їм починають приписувати прикмети й здібності задовольнити всі потреби людини без праці—гроші стають мірилом, що дає своєму посідачеві щастя й безтурботне життя. Отже, тепер розвивається величезна гонива всякого за грішми, з'являються нагромадження грошей ради самого нагромадження, розвивається кредит з відсотками, що дає чималий прибуток від позик купцям-кредиторам. Гроші починають родити гроші, як то кажуть, становляться капіталом у руках підприємства; вони дають підприємцеві зиск чи то з кредиту, чи то з того, що підприємець вкладає їх в торговельну спекуляцію. Вкладені в товари гроші після їхнього продажу повертаються до купця назад та ще й з прибутком. Так повстає торговельний капіталізм з підприємцем-купцем, що оволодів продукційними відносими та підбив собі в місті ремісника, на селі селянина, зневолюючи собі продавати випродуковані ними продукти, щоб їх перепродувати иншим продуцентам зневолюючи ще й ремісника купувати в себе набуту дешевенько купцем на селі, чи за кордоном сировину.

В боротьбі міст із владою сеньорів він — торговельний капіталізм — набирав великої участі. Богатіх купців обтяжувала залежність од феодала (серед купців було немало чиншових кріпаків), крім того, діяльність торговельної класи стискали феодальні межуособиці та феодальний партикуляризм, що в кожного більшого феодала дозволяв мати свої митничі пікети й т. и. Тому торговці рішуче стають на бік тих, хто робив об'єднання роздроблених феодальних частин у великі держави. На ґрунті торговельного капіталізму з'являються великі монархії — держави з одноцільним законодавством, з одною абсолютною владою монарха, з постійною армією, з бюрократичним апаратом управління, цеб-то з окремими урядовцями, що займаються виключно

управлінням і за те одержують платню, що охороняють вкупі з армією безпечність купецьких взаємин, безпечність купецьких інтересів. Під впливом грошового фетишизму змінюються де-далі відносини феодалів до селян, росте панщина, більшість феодальних тягарів замінено тепер на гроші та цілотижневу працю на панському маєткові. Селянин стає зовсім під владою свого поміщика-феодала, стає його власністю вкупі зі своїм маєтком. Кріпацтво доходить до свого найвищого розвитку.

Не задовольняючися з одних східних ринків, торговельний капітал став шукати нових шляхів в далекі не зовсім відомі країни (особливо в легендарно багату коштовностями Індію). Ці шукання ведуть до великих географічних відкриттів. Заново винайдені землі та їхнє туземне населення робиться предметом зажерливої експлоатації. Работоргівля, обпоювання й знищення населення, захоплення їхніх земель і продукту праці, безсоромний вивіз на європейські ринки всього коштовного, що було в підлеглих землях і т. д.—до цього всього доходив торговельний капіталізм для нагромадження грошових засобів (період первісного нагромадження).

Торговельний капітал працює вже з виробленим продуктом і кидаючи його на ринок, творить з його товар. Апарат продукції проте не в його руках: він тільки купує й продає, добуваючи потрібні для торговельного обігу продукти-товари з сільського господарства й міського ремесла за допомогою поміщиків та багатих майстрів. Згодом, в міру нагромадження великих грошових засобів, торговельний капітал все більше прагне не обмежувати себе одними торговельними обігами, а заволодіти ще й самим виробництвом, самому заволодіти продукцією товару, збільшуючи таким чином свій прибуток. Але і в селі, і в містах шлях до заволодіння виробництвом новою класою було перегороджено середньовічними законами, статутами, звичаями, в селі — земля й селянська праця цілком належали поміщикам, в місті — цехові статuti уперто охороняють стан майстрів від усякої конкуренції, определяючи і хто може стати майстром, і число учнів та підмайстрів, і скільки можна виповнити замовлень, і т. и.

Торговельний капітал тому йде на перших порах по напрямку найменшого опору: позичаючи гроші майстрові чи поміщикам з великими відсотками, він робиться учасником прибутку з праці селянина й міського ремісника. Але це не задовольняє капітал: йому треба для заволодіння виробництвом і вільного заволодіння робочою силою («вільна» — праця) і вільної можливості безмежної продукції товарів, йому потрібні рішучі зміни в організації продукції. Тому, в міру перетворення торговельного капіталу (або значної його частини) на промисловий капітал (капітал вкладений у продукцію), клас капіталістів стає ворожою до середньовічних установ — поміщицької влади й цехових утисків.

В Європі епоха розвитку торговельного капіталізму, як головного етапу первісного нагромадження, припадає на XV—XVIII століття, в Росії вона тягнулася від XVI ст. до половини XIX ст., а в нас, на Вкраїні, хоч почалася ще в XV ст., проте вже в кінці XVI ст. припинилася, завдяки

підпорядкованню грошового господарства споживчим потребам роскоші панів-шляхти. Казацька революція 1648—1654 р. остаточно знищила пережитки старого феодалізму в шляхецькій формі, що знищив був торгівлю міст і купецтво; вона утворила широкий шлях для грошового господарства, даючи змогу й волю всякому братися за довільне підприємство. Через те й в нас починається епоха первісного нагромадження взагалі не тільки торговельного капіталізму, починається від половини XVII ст., сам же розвиток торговельного капіталу припадає в нас на XVIII—¹/₂/XIX ст.

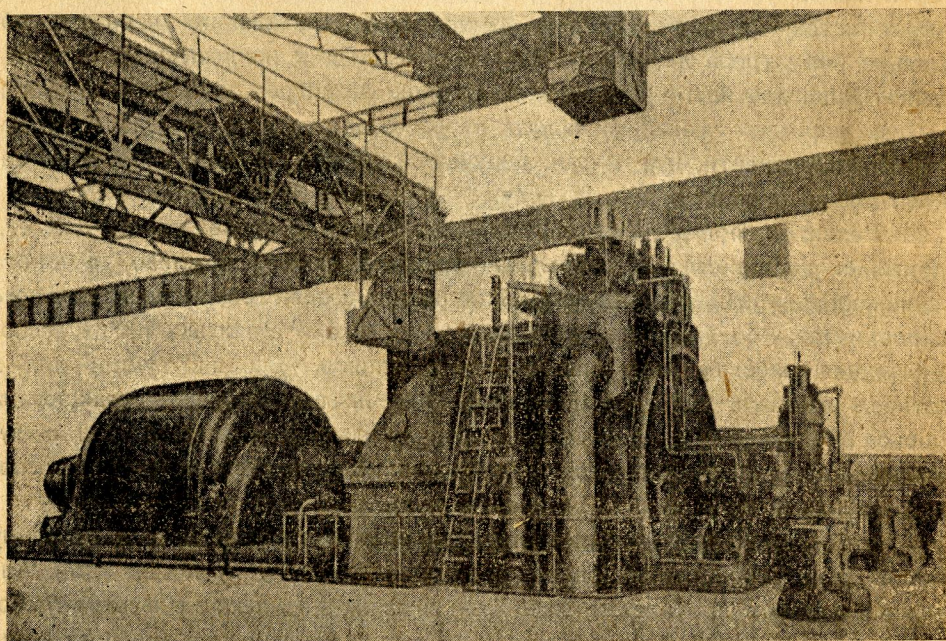
§ 41. **Промисловий капітал.** Щоб заволодіти продукцією, промислового капіталові потрібні були: 1) великі нагромадження грошового капіталу— для наймання як найбільшого числа робітників і для видатків на влаштування підприємств і 2) вільна робоча сила, ц.-т. необмежена кількість робітників, щоб працю їх можна «вільно» купити. Лише при таких умовах капітал міг з одного боку безмежно поширювати свої виробничі операції, а з другого— безмежно експлуатувати робітників, одержувати як найбільший прибуток, зменшуючи до крайности заробітну платню й здовшуючи робочий день, ц.-т. стати промисловим капіталом. Нагромадження грошового капіталу відбувалося за часів торговельного капіталізму. «Вільну» робочу силу промисловий капітал одержав у наслідок багатьох причин, що розкладали феодальний лад середньовічного суспільства. Безмежні злидні сільських мас і занепад селянського господарства виганяли з сел великі кадри людей, що шукали собі кепсько оплаченої роботи, аби тільки не померти з голоду. Той же занепад сільського господарства робить часто для поміщика вигіднішим перехід прикріпленого селянина на грошовий чинш, і поміщик з охотою тоді відпускає селянина до міста.

Часто великим поміщикам було вигідно «звільнити» селян від землі, щоб-то зігнати селян із землі, що оброблювалася руками їхніми та їхніх предків. Так, напр., в Англії з початку XVI віку лорди (великі землевласники) захопили до 50,000 селянських господарств, зігнавши без жалю всіх селян з землі їхньої, селянські ниви було перетворено в пасовиська, де паслися великі отари овець, бо вовна високо коштувала на тодішніх ринках... Виручка од продажу вовни в формі сировини складала значну частину прибутку великих землевласників. Недаром казав Томас Мор, великий соціаліст XVI віку, з повною правдивістю: «Вівці жруть людей».

В наслідок усіх цих і багатьох інших причин кількість безземельного безробітного пролетаріату виросла до нечуваних розмірів і збільшувалася протягом дальших століть. Про «жебраків, ворів і босяків, що не хочуть робити», видано ряд кривавих законів, що з одного боку давали право поміщикові й капіталістові-підприємцеві хапати кожного безробітного й примушувати до всякої роботи за мізерну платню, і з другого боку віддавали «бродяг» жахливим карам, до смерти включно. Це, звичайно, не могло зупинити зросту кількості грабованих і безпритульних людей.

З цієї безталанної маси промисловий капітал міг собі діставати, що йому було потрібно, й на таких умовах, на яких йому хотілося. Серед

цих людей не було кваліфікованих робітників, тому й ніхто з них не міг конкурувати з ремісником, що досягнув у своїй роботі певної досконалості. Але промисловець з цього становища викручується. Він будує мануфактури, поки що невеликі підприємства, де товар виробляється не однією людиною спочатку й до кінця, а десятками людей, що виконують окремі частини предмета товару. Для того, щоб зробити одну яку-небудь незначну частину, не треба бути вивченим робітником таким, щоб знати увесь процес роботи, натомість на одній частині робітник швидко спеціалізується. Загалом це давало велику продукційність праці, вигідну капіталістові. Ці мануфактури можна вважати за зразок майбутніх фабрик і заводів, що збирають навколо станків і машин тисячі робітників. Це вже є початок сучасного капіталізму.

Найбільший у світі турбо-генератор (75.000 кінських сил).

Але мануфактури були такою формою продукції, де переважно використовувалася жива робоча сила (ручна праця). Як би ні підвищували продукційність праці, як ні збільшувати робочий день і т. д.—продукцію товарів можна було поширити лише до певної межі. А між тим капіталістичне господарство (цеб-то таке, де володарем засобів і знарядь продукції є клас капіталістів, що організує продукцію) прагне до безмежного поширення продукції. Це примушує промисловий капітал вживати механічної сили (машин і двигунів). Закони пару й електрики були більш-менш відомі давно, але прикладання цих законів до техніки продукції почалося лише з XVIII віку. Винахід робочих машин (пряжева й ткацька) та двигунів

(парова машина Уата) дав початок величезним успіхам машинової техніки й продукції, повний переворот у старих відносинах продукції (так званий промисловий переворот в Англії).

Машинова техніка вбила дрібне ремесло, що до цього переважало, й зруйнувала дрібних ремісників (одних ткачів в Англії більше мільйона), перетворивши їх на пролетарів (цеб-то робітників, що не мають своїх знарядь та засобів продукції і живуть з продажу капіталістові своєї робочої сили).

Кадри найманих робітників відразу залишилися до нечуваних розмірів. Не всі зруйновані ремісники могли попасти на фабрику, величезну масу безробітних чекала голодна смерть.

В багатющій капіталістичній країні Англії—починаються серед робочого населення нечувані злидні (павперизм), що перевищали злидні перших віків християнства; капіталіст же міг із цієї маси безталанних черпати собі скільки йому треба людських сил, вибираючи з них найдешевші і, значить, найвигідніші для нього. Праця дітей і жінок незабаром починає витискати працю дорослих людей. Почалось виродження робочої класи. Держава, королі, парламенти, суд і т. и. рішуче обстоювали інтереси капіталіста, коли робочі шукали в них захисту.

Розвиток промисловости, продовжуючися протягом усього XIX ст., привів би до цілковитого знесилення працюючих мас і можливо, до такого знищення й виродження пролетарської праці—основи теперішнього сильного виробництва,—до якого призвела колись рабська й селянська праця, господарювання рабовласників і поміщиків-кріпосників. Від цієї сумної долі й загибелі людської культури пролетаріят і все людство боронить організована боротьба пролетаріату, й боротьба за політичну владу (диктатура пролетаріату) звільнення праці й позакласове суспільство (цеб-то суспільство без розподілу на класи трудящих та експлоататорів).

§ 42. **Буржуазія й пролетаріят.** До епохи промислового капіталізму ми на арені історії бачили різні класи, різню й боротьбу поміж ними. Але головні й цілком протилежні класи були зв'язані, з землею, з сільським господарством, і їхня боротьба визначала всі суспільні відносини (рабовласники, землевласники й селяни-хлібороби за старих часів історії, феодали-землевласники й селяни-хлібороби за середніх віків. Поміж ними неначе хиталися інші класи. З розвитком капіталістичної промисловости центр ваги боротьби класів переноситься до міста. Тут боротьба йде поміж двома діаметрально протилежними класами, що зв'язані, головним чином, з великим міським виробництвом—між буржуазією й промисловим пролетаріатом.

Міська буржуазія виросла й навіть окріпнула (нагромадила величезні багатства) ще в середньовічному суспільстві на ґрунті торговельного капіталізму. Але ступивши на шлях виробництва, вона зіткнулася із владою дворян і з цеховою регламентацією виробництва.

Щоб дістати волю продукції, буржуазії довелося з дворянством, з усією старою системою феодальної влади вступити в боротьбу.

Спершу промисловий капіталізм брався під охорону королівської влади: королі навіть самі засновували мануфактури, гадаючи в такий спосіб збагатити королівську скарбницю. Але цього всього було замало й капіталізм, розвиваючися, потребував одміни всіх феодальних привілеїв, бо вони стискали продукцію та буржуазну політичну волю (цеб-то розкріпощення селянських мас і волі купівлі-продажу їхньої праці).

На цім шляху вона могла потягнути селянські трудові маси, що вбачили у ворога буржуазії (в королівській владі та поміщиках) і своїх ворогів.

Знищивши за допомогою повсталих народніх мас під час революції XVII в. в. (в Англії) і XVIII в. в. (у Франції) владу дворянства, буржуазія намагалася затвердити своє неподільне панування над світом, перетворюючи робочу класу й безталанну селянську масу на своїх слуг, що «вільно» гнуть свою шию під її гнітом. Наткнувшись на противенство пролетаріату й трудящих кол, що йдуть за пролетаріатом, буржуазія робиться реакційною, цеб-то, не цурається повернути назад і йти в спілку з колишніми своїми ворогами— дворянством, королівською владою й церквою проти пролетаріату.

Пролетаріят в сучасному розумінню народився в епоху великих економічних переворотів (обезземелення селянства, розор ремесл і т. д.). Спочатку приголомшений такими переворотами, він залишався іграшкою економічної стихії. Але з часом він самовизначається, починає розуміти своє значіння, як великої продукційної сили господарства й суспільства, він не римський люмпен-пролетаріят, він двигун великої машинової продукції, вищої форми господарства. В той же час він не має під собою жодної класи, яку міг би він гнітити. Його прагнення до звільнення є тому прагнення знищити всякий гніт, всяку експлоатацію.

Література: **К. Каутский.** Возникновение брака и семьи.

Ф. Енгельс. Початок родини, приватної власности й держави.

М. Грушівський. Генетична соціологія.

М. Покровский. Очерки истории русской культуры I—II.

Богданов-Двойлацкий. Короткий курс політичної економії.

А. Тюменев. История труда.

» Капитализм в древней Греции.

Дзевалтовский. Империализм в древнем мире.

Польвиоли. Капитализм в древнем мире.

С. Ковалев. Курс всеобщей истории.

Е. Мейер. Рабство в древнем мире.

Дживелегов. Среднековые города в Зап. Европе.

Каутский. Возникновение рабочего класса.

» Наемные рабочие в средние века.

М. Яворський. Нарис історії України.

М. Ковалевский. Развитие народного хозяйства в Зап. Европе.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ.

Структура капіталістичного суспільства.

§ 43. **Капіталізм — явище всесвітнє.** Сучасні форми господарства, суспільства й держави, що їх ми назвали капіталістичними, склалися як ми бачимо, після довгого розвитку господарчих, а, значить, і суспільних відношень класової боротьби.

Капіталізм виник не відразу, ще й досі де-не-де існують поруч з капіталізмом не пережиті ще передкапіталістичні форми господарства (феодальні й навіть рабовласницькі). Але поруч з цим ще не пережитими передкапіталістичними формами, цими пережитками минулого, в капіталізмі зароджуються й розвиваються сили, що не тільки прагнуть повалити капіталістичний лад, але й складаються в творчу клітину майбутнього іншого суспільства й створюють організовану силу для комуністичного господарства, що йде на зміну капіталізмові.

Отже коли ми кажемо про капіталістичний лад, капіталістичне суспільство, то мова йде не про цілком одноманітне капіталістичне суспільство, а про таке, де переважають форми капіталістичного господарства.

Рівень такої переваги в різних країнах неоднаковий. Ми ще й тепер знаємо країни, де феодальні форми дуже мало порушені, але ми не знаємо жодної країни, що в тій або іншій мірі не стала б за об'єкт могутньої діяльності світового капіталізму.

Навіть недавно винайдені острови або материки, досить далекі від форм торговельного капіталізму, швидко підпадають під вплив капіталу, і він розкладає різні форми господарства або співжиття, що там склалися. Вивіз сировини для продажу на європейських ринках зробив повний переворот в життю тубільців, призволячи їх де-не-де до знищення. Утворення плантацій, з перетворенням тубільців на рабів, вивіз цих рабів до Європи, захоплення їхніх земель, вивіз дорогоцінних матеріалів і т. д. переплутали всі тамешні відношення, що склалися протягом багато-вікової історії цих народів і призводили часто до повного занепаду цілих держав, як пр. Чілі й Перу в південній Америці. Можна сказати, що немає на земній кулі куточка, куди не сягнув би подих капіталізму. Тепер ми можемо сказати, говорячи про капіталізм, що маємо на увазі не одну тільки систему господарства й суспільства, що переважає в одних «культурних» країнах, але таку, що становить всесвітнє явище, що втягла весь світ в свій вир, лише в різній мірі й різних ролях.

§ 44. **Що таке капіталізм?** Що ж таке капіталізм? В чому полагає суть? Відповідь, що це-такий лад, де є багаті й бідні (володарі й підлеглі)—неправдива, бо не означає поняття про капіталізм, не охоплює його характерних рис, цеб-то тих рис, якими він відзначається в порівнянні з попередніми

системами: бідні й багаті, як це ми бачили, були ще за давньої майже первісної доби, бідні й багаті були в рабовласницькому суспільстві, вони були й за часів феодального (кріпацького) господарства. Зрозуміло, що треба відзначити такі властивості або таку певну суму властивостей, що належить лише капіталізму. Такими властивостями капіталізму будуть:

1) товарове господарство. Ми лише тоді матимемо перед собою капіталістичне господарство, коли все, що в ньому продукується, буде не для власного вжитку виробника або господаря виробництва, а для ринку, для продажу. Звичайно при цьому продукт не змінє своєї фізичної природи (мило залишається милом і зберігає всі властивості незалежно від того, чи буде воно задовольняти потреби продуцента, що його виготовував, чи покупця, що його купив); але суспільна його природа змінюється: він є товар і тим самим припускає приватну власність та складні відношення між продуцентом і споживачем, продавцем і покупцем.

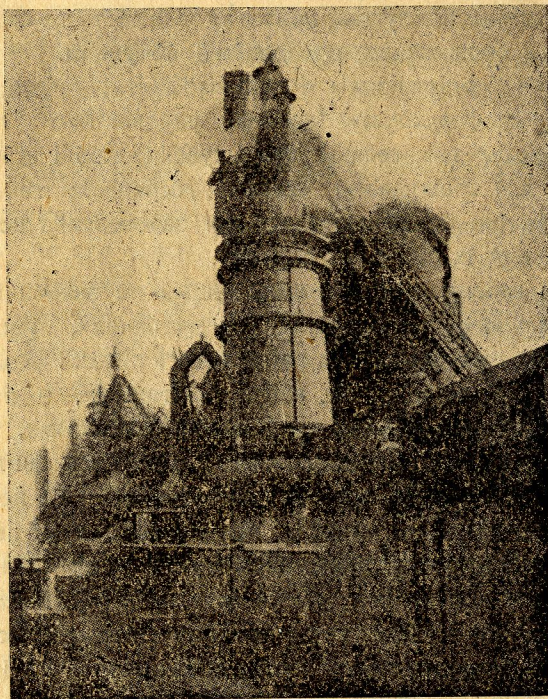
Ріжниця між капіталізмом і іншим ладом, — феодальним, одразу кидається в очі. За феодалізму (за його ранньої доби) панували форми натурального господарства; селяни продукували хліб і всякі продукти для свого вжитку й для споживання «свого» господаря; тепер же робітник продукує цінності, що йдуть на ринок для задоволення потреб невідомого споживача, що купує їх за гроші в купця.

2) Приватна власність класи капіталістів на засоби й знаряддя продукції. За феодального господарства, як ми бачили, приватна власність на засоби продукції була також, там вона була в руках і феодала, і селянина-кріпака й дрібного ремісника. За часів капіталізму, з його машиновою продукцією, з його величезними фабричними будівлями, найскладнішими процесами роботи, де беруть участь тисячі й десятки тисяч людей, приватна власність не може належати дрібному виробникові. Та його рідко можна зустріти в таких країнах, як Англія, Німеччина, а коли де й зустрічаємо (як у нас до революції), то вся дрібна власність іде на загибель, не витримуючи конкуренції великих підприємців, землевласників або фабрикантів. Словом, характерна ознака капіталізму те, що він позбавляє властности окремих дрібних виробників, знаряддя й засоби продукції монополізує (бере у виключне користування) класу капіталістів.

3) Наймана праця, як виключна форма використання робочої сили є третя важлива ознака капіталізму. За феодального ладу селяни й робітники працювали, як власники, виробничих знарядь і самі становили поміщицьку властність. Дрібний ремісник часто жив гірше за сучасного робітника — робочої сили капіталістичного господарства, але він був власником своїх мізерних знарядь, він продавав свій товар, а не свою робочу силу. Під час капіталізму, що протягом віків проробив експропріацію дрібних власників, ремісників, зруйнував дрібних торговців та довів до безземелля мільйони селян, існує класу людей, що не мають ніякої властности й мусять, щоб підтримувати своє життя, продавати свою робочу силу капіталістам, перетворюватися на найманих робітників.

Звідцilia капіталістичне господарство є товарове господарство, а суб'єкт його (організатор продукції, власник) є класа, що володіє знаряддями й засобами продукції, об'єкт же (підлегла сила) класа найманих робітників або пролетаріят.

§ 45. **Класи в капіталістичному суспільстві.** Капіталістичне суспільство, як і всі суспільства попередні, є суспільство класове, а відношення між класами, як і в попередніх суспільствах, збудовано на експлоатації, цеб-то на тому, що одна класа користується з лишку продукту другої, з додаткового продукту, що його створила друга класа. Але форми відношень між головними класами трохи не такі, як у інших суспільствах, прим., в феодальному або натуральному господарстві. В феодальному суспільстві головними класами

Сучасна доменна піч
(завод імені т. Петровського в Катеринославі).

були великі землевласники-поміщики й хлібороби-селяни. Перші, разом з величезною частиною землі, володіли й особою селянина, й примушували його давати свій «лишок» в формі панщини або чиншу. В капіталістичному суспільстві переважає велика машинова продукція, а засобами й знаряддями її володіє класа капіталістів та наймана праця (праця робітничої класи). Тут стоять одна проти одної дві головних класи: капіталістична буржуазія—власниця знарядь і засобів продукції (землі, фабричних помешкань, машин, сировини) і класа найманих робітників, що мають тільки свою

робочу силу. Особою робітників капіталісти, здається, й не володіють, але володіючи засобами й знаряддями продукції, вони фактично примушують потрібну їм кількість робітників іти на фабрики й робити: бо інакше робітники, що не мають ні фабрик, ні заводів, ні землі, мусять померти з голоду,—без засобів та знарядь продукції нічого не створиш, хоч як би ти не робив.

Капіталісти-фабриканти «годують» робітників (цеб-то дають їм стільки, скільки треба, щоб вони не померли—з голоду й холоду) не з милосердя, а тому, що робітники потрібні, як продуценти вартостей: ніякі машини, створені людською працею, самі не будуть продукувати вартостей без людської праці; тоді, коли робітники, або певна їх частина, стає непотрібною йому—капіталістові (багато причин), він їх викидає й тим засуджує на голодну смерть.

В чому ж полягає суть капіталістичної експлоатації?

Капіталіст дає робітникам на час їхнього виробничого процесу свої засоби й знаряддя продукції.

В процесі роботи кожен, приміром, робітник додає до вартости засобів продукції (прим., до матерії, що коштує 10 карб.) і тим самим продукує повну вартість, бо він в процесі роботи змінив форму старої вартости (матерії) на нову форму (прим., на сурдут, що коштує 15 карб.). В цьому випадкові робітник додав своєю працею вартости на 5 крб. (або трошечки менше, коли взяти на увагу видатки на утримання помешкання, зношености машин і т. д.). В цих 5 карб. є одночасно вартість робочої сили робітника, що він витратив на виготовлення сурдута.

Коли б капіталіст оплатив заробітною платнею, що він видає робітникові, витворену нову додаткову вартість, цеб-то заплатив йому всі 5 карб., або коло того, то тут не було б ніякої експлоатації: робітник одержав би, як кажуть, повний продукт праці—скільки виробив цінностей, стільки їх в другій формі (грошовій) одержав.

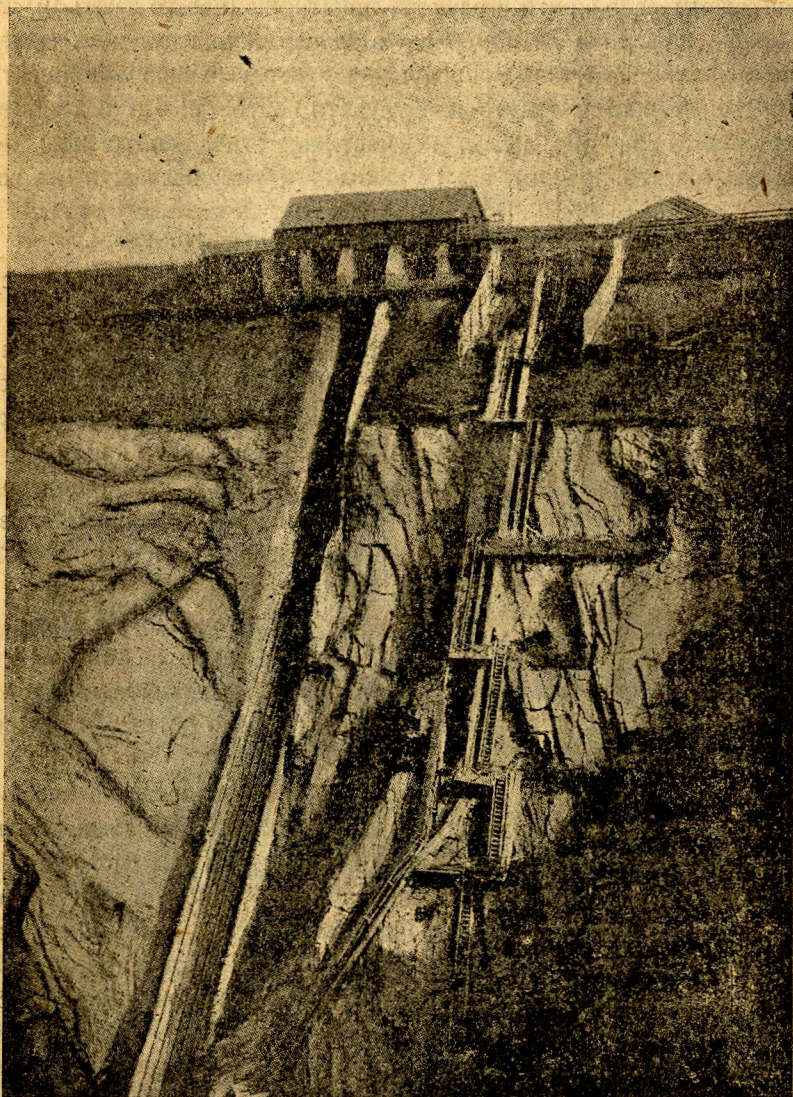
Але не для того класа капіталістів захопила знаряддя й засоби продукції й не для того вона організує цю продукцію, щоб дати можливість робітникам споживати спродуковані ними вартости; капіталіст тому й несе «тягар» влади й тому «прикладає свої зусилля», щоб з усіх створених робітничою класою вартостей брати більший кус собі. Тому він в нашому прикладі, дає робітникові не 5 крб., а 2 крб., і тим дістає прибутку 3 крб. А коли він продасть оптовому покупцеві за 14, а той споживачеві за 15 крб., тоді 3 крб., недоплачені робітникові, ділять між собою два капіталісти—промисловий і торговельний.

Таким чином робітникові з випродукованої ним вартости дається лише частина (в даному разі менше, ніж половина), а другу частину, що її Маркс назвав додатковою вартістю, капіталіст бере собі.

Додаткова вартість, що дістає класа капіталістів з праці всіх найманих робітників (пролетаріату), становить прибутки капіталістичної буржуазії. Експлоатація робочої класи в капіталістичному суспільстві виявляється, таким

чином, в додатковій вартості, що забирає клас капіталістів. Частину цієї додаткової вартости капіталіст витрачає на особисті потреби, більшу частину вкладає в продукцію, перетворює на капітал.

Поруч з цими двома класами, протилежними й ворожими що до свого ества (бо що більша додаткова вартість—частина капіталістів, то менша

Кар'єр у Криворізькому районі (під'ємна путь і драбини).

заробітна платня—частка робітників і навпаки), в капіталістичному суспільстві, не остаточно розвиненому, є низка груп, що їх зовуть посередніми: вони ще остаточно не влилися в ту або іншу класу.

Селянин, дрібний власник, що обробляє власною працею (чи працею своєї родини) свій невеличкий клаптик землі, не є пролетар (найманий робітник), він має власні знаряддя й засоби продукції (мізерний клаптик землі, дешевенькі знаряддя—але свої) й не продає своєї робочої сили капіталістові. Але він не капіталіст: він не користується з найманої праці, не витягає додаткової вартости, щоб потім перетворити її на капітал; його власність, таким чином, не росте так, як у капіталіста, навпаки під натиском сприятливих умов (збільшення родини—числа споживачів, неврожай, непідсильна конкуренція і т. и.) він легко губить своє майно й перетворюється на пролетаря—найманого робітника.

В такому ж приблизно стані по містах бувають дрібні ремісники, що заробляють собі хліб своєю власною працею, але оперують своїми ж власними знаряддями продукції (своя майстерня, свій струмент). Ми вже бачили, як всюди приватну трудову власність (селянина, ремісника) витискує велика капіталістична власність. Але ще й тепер в багатьох країнах, що не досягли високого шабля капіталістичного розвитку, є багато представників дрібної трудової власности, це так звана дрібна буржуазія. Яке місце вона займає у великій класовій боротьбі капіталістичного суспільства, ми побачимо далі.

§ 46. **Суперечності капіталістичного суспільства.** Коли станемо вивчати капіталістичне суспільство, то перше, що кидається увічі, це те, що пануюча класа капіталістів, організатор продукції, не є щось єдине й ціле. Ця класа об'єднана лише бажанням як найбільше захопити додаткової вартости, тому вона в цілому протилежна робітничій класі. Але в межах самої класи відбувається нещадна боротьба окремих груп та осіб, що прагнуть захопити собі максимальну частину додаткової вартости, додаткового продукту. Кожен капіталіст намагається зруйнувати й знищити «колегу» по грабуванню робітничої класи, щоб самому заволодіти більшою часткою додаткової вартости.

Боротьба між різними групами пануючої класи була завжди і за попередніх капіталізму часів. Але там вона виявлялася в прагненні до землі й влади—й тому відбувалися безупинні феодалські сутички. В капіталістичному суспільстві ця боротьба має форму конкуренції суперечностей на ринкові. Капіталістичне господарство є перш над усе мінове господарство: кожен капіталіст організовує продукцію вартостей не для власного вжитку, а на ринок. Гроші, що капіталістові дає продукція, він вкладає до продукції нових товарів, ці товари він знову продає на ринкові і т. д. Йому треба це без кінця продавати, бо інакше він трісне, у нього не вистачить грошей для нової й безупинної продукції. Та на ринку виступає не один капіталіст, а багато, і кожен з тими самими бажаннями. Тому й виникає між ними боротьба за покупця своїх товарів, риночна конкуренція. Кожен капіталіст є ворог такому самому як він сам і тому кожен прагне знищити його.

Тому між окремими капіталістами й групами їх провадиться безупинна боротьба за покупця або, як кажуть, боротьба за ринок.

Що дає успіх одному капіталістові над другим в цій боротьбі?

Дешева ціна його товарів при однаковій якості тих товарів.

Хто може продавати товар за дешевшу ціну?

Великий фабрикант, організатор великого підприємства. У великій продукції виготовлення товару обходиться дешевше: там кращі машини, що роблять працю робітника продуктивнішою, там дешевше обходиться сировина, бо її купують загалом, там—економія на всяких інших видатках (накладних), як: світло, паливо, адміністрація й т. и., там ціла низка переваг, що на них нема часу й зупинятися. Тому з цієї боротьби переможцем виходить великий фабрикант.

Ми вже знаємо, що самостійного ремісника знищено торговельним, а потім і промисловим капіталом; а там, де ремісники й залишилися, то вони лише сяк-так животіють і що-року, все більше число ремісників—дрібних господарів—перетворюється на пролетарів.

Великий капіталіст прагне зростати, дрібний—засуджений на загибель. У великому капіталістичному підприємстві більше робітників, ніж у дрібному, тому воно дає й більше додаткової вартості, а капіталіст вкладає її назад у продукцію, поширює її, зміцнює в боротьбі з конкурентами. Дрібний же капіталіст не росте, коли ж він і затримається на де-який час, то додаткової вартості вистачає тільки на харчування дрібного капіталіста та його родини, а не на поширення продукції.

Але й між великими капіталістами відбувається боротьба постійна. Один намагається побити другого дешевим своїм товаром, намагається сам заволодіти ринком.

В капіталістичному суспільстві нема й не буде згоди не тільки між класами експлоататорів і тим, кого вони експлоатують, а й серед самої класи капіталістів. Лише підчас революційних вибухів пролетаріату, капіталісти об'єднуються, щоб дати опір, подолати революційність пролетаріату; а загалом весь капіталістичний клас, постійно розкладається на такі елементи, що загибають, і на такі, що навпаки розвиваються.

Із зростанням капіталу прірва між капіталом і працею, між великою буржуазією й пролетаріатом робиться все глибшою й ширшою. Кожному зрозуміло, що прогалина між ремісником-господарем та його підмайстрами мізерна, коли порівняти з прірвою між американським міліярдером—(якимсь «вугільним королем») — та його робітниками, хоч би останні діставали й трохи більше, ніж підмайстрі в ремісника.

Але головну суперечність капіталістичної продукції становить не стільки відсутність гармонії (погоджености) в самій класі—господареві й організаторові продукції,—скільки наслідки цієї дізгармонії (непогоджености),—анархія виробництва, цеб-то неналагодженість, неконсолідованість продукції з господарчими завданнями суспільства, з його потребами й можливостями.

1. Капіталістична продукція, непогоджена з потребами суспільства. Організуючи продукцію, капіталістична класа зовсім не гадає задовольняти чиї-небудь потреби, вона продукує товари, цеб-то те, що можна було б краще продати за гроші, прагне продукувати те, що можуть купувати ті люди, що мають гроші. Чоботи безперечно

потрібні всім (вони відповідають потребі широких кол, всього суспільства), а дорогі вина «потрібні» лише небагатьом. Але коли в даний момент маси так збідніли, що не можуть купити пари чобіт, коли тоді ж таки в суспільстві є невеличка купка заможних (від нездорової спекуляції, грабунку, крадіжки і т. д.) людей, що можуть задовольнити свою примху, то капіталістична класа обмежить, або зведе на нівець продукцію чобіт і буде виготовляти дорогі вина, предмети розкошів і т. д.

2. Та капіталістична продукція не погоджена й з можливостями суспільства, цеб-то з платездатністю населення. Одні капіталісти виробляють товари, не маючи поняття ні про ту кількість, що її може купити населення, ні про ту кількість, що її продукують інші капіталісти. Під нападом конкуренції кожен капіталіст намагається продукувати як найбільше товарів, бо лише велика й масова продукція товару може дати йому перемогу: здешевлення ціни й перетягування на свій бік покупців. Неминучим наслідком цієї безупинної й поширеної продукції є т. з. перепродукція, т.-т. таке явище, коли вироблено товарів більше, ніж їх може населення закупити. Наступає промислова криза—величезні зрушення в господарстві, що в першу чергу відбиваються на спині робітника: дрібні підприємства майже зовсім зачиняються, великі скорочують свою продукцію, а сотні тисяч робітників викидаються на вулицю (наступає безробіття). Криза й безробіття—біда робітничої класи; для неї настає тяжкий та довгий період великих злиднів, як раз тоді, коли комори й ринки переповнені товарами й предметами масового вжитку...

Але згодом запаси (що не доповнюються через скорочення продукції) поволі витрачаються і перед капіталістами, що залишилися цілими після бурі—кризи, настає можливість приступити до іншої продукції, починається «розцвіт» промисловості, безробіття зменшується, продукція поширюється, доки не настає нова криза і т. д. без кінця. Розцвіт, перепродукція, криза, скорочення продукції й безробіття, тиша й новий розцвіт—ось шлях капіталістичного розвитку, встелений небезпеками й стражданнями робітничої класи, загибеллю—неминучі наслідки анархії продукції—продукції не на потреби суспільства, а на ринок і для капіталістичного прибутку, що дає додаткова вартість. Величезне й неминуче протиріччя капіталістичного суспільства це безробіття, що становить постійне явище; в часи криз воно тільки зогострюється. З одного боку, капіталістична класа ганяючись за прибутком—додатковою вартістю—прагне захопити в продукції максимальну кількість робочої сили, з другого ж більш-менш значна частина тієї сили залишається по-за продукцією (промислова резервна армія). Для робітничої класи це—страшна біда, для всього суспільства—це скорочення його продукційних сил, марнування здорової сили, що могла б творити вартості. Безробіття неминуче тому, що руйнується завжди більше дрібних господарств і підприємств (селянських, ремісницьких, дрібно-торговельних і инш.), ніж може вбрати в себе пануючий великий капітал. Історія переповнена фактами величезних катастроф за часів нових винаходів і введення нових машин,

що відразу витискають сотні тисяч робочих рук, промислова резервна армія тоді виростає в величезні армії пауперизму.

Капіталістичне суспільство роздирають суперечності, а від них більше за всіх терпить робітничий клас, й усі працюючі шари населення, цеб-то величезна більшість людства. Капітал проте виграє на цих суперечностях. Він намагається ратувати себе в цій дикій боротьбі тим, що скупчує в своїх руках все більші багатства й апарат продукції. Цей процес ми називаємо концентрацією капіталу. Цей процес, що виявляється в зростанні великих підприємств і загибелі дрібних,—доповнюється другим процесом, що зветься централізацією капіталу. Централізація капіталу полягає в сполученні окремих капіталів в один, в капітал акційних товариств, трестів, синдикатів і т. д. Централізований капітал утворює ще більші підприємства, ніж ті, що їх могли утворювати окремі капіталісти й прискорює таким чином загибель дрібних підприємств.

З розвитком капіталістичного суспільства гинуть середні класи й групи, а суспільство розпадається на дві ворожих одна одній класи: велику капіталістичну буржуазію й промисловий пролетаріят. Боротьба поміж цими двома класами—боротьба до загибелі, вона дає зміст великій історичній добі, в якій ми живемо. Ця боротьба в бувшій Росії вже призвела до занепаду буржуазію, призведе до такого ж самого кінця буржуазію цілого світу.

§ 47. Кредитова справа й банки, їхня роль для промислового капіталізму. Для організації й керування капіталістичним підприємством капіталістові потрібні перш над усе гроші (на купівлю знарядь і засобів продукції, заробітну платню і т. и.).

Грошові засоби для першої доби промислового капіталізму були наслідком первісного нагромадження. Але з ростом капіталістичного підприємства потреба в грошах, у величезних їхніх сумах, все зростала; лише великі розміри продукції дають надію на успіх у боротьбі. Для цього треба вкладати в продукцію великі грошові засоби, а скільки б їх у окремого капіталіста не було, він, жахаючись того, що більший капіталіст може його побити, намагається вкласти більше, аніж він сам має. Під час, коли ведуться справи, навіть у найбільших підприємств часто-густо буває, що не вистачає під рукою сум для одночасних великих виплат. Зате бувають часи, коли на руках бувають і дрібні досить великі суми, що їх нема де використати. Зрозуміло, що капіталістичному підприємцеві треба мати під рукою банк, що з одного боку допоміг би, коли треба підприємцеві переховати певну суму, та ще й заплатив би підприємцеві певні за це відсотки, а з другого боку,—коли треба капіталістові негайно позичити гроші.

Той, що бере гроші в позику, зветься дебетором, а той, що їх дає—кредитором, а самий процес позики зветься кредитом (од латинського слова «кредо»—вірю).

Лихварські позики були ще в давню давнину. І в Римі, і в Греції, і в старих євреїв, і в багатьох інших краях ми знаємо досить розвинені позикові операції. Ці операції бували часто засобом перетворювання того,

хто позичав, на раба або на кріпака. В Старому Римі кредиторів надавалося право накласти руку на того, хто позичав. В Старій Русі «закупи», що стояли майже на однім щаблі з рабами, були просто неакуратними дебеторами. І в Західній Європі (в епоху феодалізму) і в Русі позика (грішми, або частіше худобою й знаряддями) відіграли поруч з іншими причинами велику роль в закріпленні працюючих мас. В Середні Віки торговельний капіталіст свої грошові лишки часто пускав «на зростання». Він позичав поміщикам гроші на відсотки, а поміщик йому здебільшого повертав не гроші, а продукти, що діставав той із зруйнованого селянського господарства.

Одним із знаряддів поневолення торговельним капіталістом майстра-робітника, а потім і знищення його, яко самостійного продуцента, була позика на відсотки.

Таким чином кредит для капіталіста був не лише знаряддям (лихварського) збагачування, але й знаряддям закріпачування вільної праці і знищення самостійності продуцента.

Зовсім іншу роль кредит відіграє в розвиненому капіталістичному суспільстві. Тут він стає за конечну потребу й за чинник усієї капіталістичної машини і веде не до знищення, або поневолення «справжнього господаря» — великого капіталіста, — а до його панування у вищій своїй формі — формі банків, кредитно-капіталістичні підприємства робляться, як ми бачимо далі, фактичним організатором і господарем продукції.

Банки виникли з міняльних контор, що робили розмін і обмін монет, які в епоху феодалізму були дуже різноманітні. Далі міняльні підприємства, маючи мешкання для своїх грошових запасів, що гарно охоронялися, стали брати від торговців грошові суми на переховання, беручи за це певну платню.

З розвитком капіталізму і з виникненням потреби в кредиті дотеперешні міняли (ми тепер будемо звати їх банкірами) стали віддавати в кредит частину вкладів, що в них зберігалися, різним особам за певний відсоток під певне забезпечення. Банки, таким чином, творили не лише депозитні операції, (приймання вкладів), але й позичкові. З цього часу банки стали платити, вкладчикам грошей (відтепер кредиторам банку) де-який відсоток, трохи менший за той, що сам банк бере з своїх дебеторів.

Грошові суми банку складаються із вкладів термінових (цеб-то таких, що після певного терміну треба буде повернути назад власникові грошей) і безтермінових, або вкладів на біжучий рахунок, цеб-то таких, що цілком або частково можуть бути взяті назад, коли потрібні будуть гроші власникові їх. В останньому випадкові банк виплачує відсоток, трохи менший, ніж у першому.

Вклади термінові, що мають за головну мету нагромадження відсотку, складають меншу частину всіх сум, перехованих в сучасних банках. Головну масу вкладів складають тепер безтермінові вклади, внесені промисловими і торговельними підприємствами, де часто-густо бувають вільні суми в наслідок технічної неможливості безпереривного використання в продукції

всіх сум, що дістає підприємець (ці суми скупчуються для виплати в певний день місяця заробітної плати, для купівлі сировини, для виплати боргу, для ремонту й купівлі нових приладь, для купівлі в зручний мент цілої партії товару і т. и.). Такі суми сучасний капіталіст майже ніколи не береже в себе, і він їх віддає банкові на біжучий рахунок, а коли йому треба заплатити кому-небудь якусь суму грошей, він дає «чек» в банк, щоб-то записку з наказом видати певну суму з тих грошей, що вклав він у банк. Здебільшого й той не бере грошей з банку, а перечисляє їх на свій біжучий рахунок, коли в нього біжучий рахунок є в тому ж самому банкові. Коли та особа, що одержує гроші, має біжучий рахунок у другому банкові, то та сума по виданому чекові переводиться до його банку.

Таких операцій за певний час буває велика кількість, тому банки не переводять один другому окрему суму, а час за час роблять рахунок один з другим за всі такі суми разом. Для такого обопільного розрахунку між банками були окремі установи—«розрахункові палати»; вони розраховували суму, що її даний банк мав одержати від другого, беручи на увагу суму, що той самий банк мав заплатити; тоді готівкою виплачувалася лише різниця. Розрахунок між банками за останніх часів робиться так само, як і між окремими капіталістами—за допомогою біжучих рахунків.

Чекова система виплати скорочує таким чином потребу на готівку, а це дає можливість провадити багато операцій при незначній кількості грошей.

Банки таким чином робляться установами, через які проходять великі грошові суми. Коли вони обережно проводять свою справу, банки мають завжди гроші і можуть завжди, коли промисловий або торговельний капіталіст відчуває потребу в грошах, позичити йому потрібну суму. По-за відсотками, що дістають від цього і побільшують капітал банку, встановлюється залежність капіталістів от банків: не дасть банк капіталістові в певний мент потрібних грошей, буде крах підприємства.

Банки стають такою економічною силою, що користується довір'ям капіталістів і не капіталістів. На формальний обов'язок банку про виплату певної суми дивляться, як на щось рівне самій виплаті. Банки користуються з цього для випуску банкових квитків (банкнотів)—розмінних паперових грошей з означенням на них суми, яку завжди можна одержати в банкові, коли пред'явити того банкового квитка. Така чинність банку зветься емісійною (емісія—випуск). Емісійні банки набули величезного значіння в сучасному капіталістичному господарстві, задовольняючи потребу в грошових знаках, а попит на них в шаленому вирі торговельних зносин дуже великий.

Позичкові операції банків дуже різноманітні й захоплюють майже всі боки народного життя; вони видають позики під нерухоме майно (землю, будинки,—так звана іпотечна позика), і рухомі (дорогоцінне каміння, золоті злитки й т. д.), під товари або скоріше під варанти (свідоцтва складів про передачу товарів певної вартости), під дублікати накладних (свідоцтва транспортних установ про погрузку товарів), під коштовні папери і т. д.

Поруч з позичковими операціями, що наказують повернення взятих в банку сум з надбавкою відсотків особами чи установами, які беруть з позику грошові суми, банки роблять учотні, або дисконтні операції—купівлю векселів, яким не минув термін виплати, з утриманням для себе більшого відсотку, аніж той, що дає вексель.

Ці дисконтні операції дають можливість творити ще більше коло для товарового обігу торговельних умов. Пояснимо це прикладом. Пропустім, що Іваненко продав товари Петренкові, Сергієнкові і Сидоренкові на 10.000 карб., 5 000 карб., і 1.000 карб. і припустім, що в покупців немає тепер вільних грошей. Коли покупці «солідні люди», цеб-то мають майно рухоме й нерухоме, то Іваненко, «дає їм у кредит»—замість грошей за товари він дістає векселі—обов'язки про виплату означених на них сум в певний термін (наприклад, трьохмісячний) з додавкою відсотку. Але Іваненкові треба грошей тепер, або в крайньому разі раніш 3-х місячного терміну. Тоді він «дискунтує» ці векселі (загальною сумою на 16.000 карб.) в банкові. Він трошки загубить на відсоткові, але дістане гроші готівкою.

Банки таким чином зосереджують у своїх руках кредитові операції, що робляться й по-за їхніми стінами.

Банки робляться «королями кредиту». Яка ж роля банківського кредиту для промислового капіталізму й для різних класів капіталістичного суспільства?

Кредит ще більше прискорює процес концентрації продукції і збільшує великий капітал коштом дрібного. Великий промисловий капіталіст (будучи в той же час і постійним вкладачем банків), одержуючи великий кредит, надає своєму виробництву ще ширших розмірів, що переганяють із значним темпом розміри виробництва дрібного капіталіста, бо той користується дрібним кредитом. Поширення розмірів виробництва доводить, як ми бачили вище, до перемоги великого капіталу над дрібними.

Банківський кредит дає ґрунт для маси т. з. рантьє (цеб-то таких, що живуть на доходи з відсотків). В капіталістичному суспільстві є багато людей, що живуть на відсотки з банківських внесків. Є багато людей з трудових елементів населення, що лише почасти стають рантьє. Якийсь французький селянин живе переважно з своєї сільсько-господарської праці, але мізерні копійки він ошаджує після упертої праці та всяких небезпек, і вкладає до банку або до ошадної каси: і грошики збереже, і який не є, а все таки прибуток.. Це внески невеликі, але їх багато й загалом вони дають банкам величезні суми, зміцнюють їхню діяльність.

Тут те ж саме, що й скрізь в капіталістичному світі, великий рантьє одержує остільки великий «споживчий» прибуток, що може розкішно з нього жити, він значить від банківської кредитової діяльності виграє, а дрібний рантьє одержує мізерні суми, їх йому й на воду до каші не вистачить, але він здорово зміцнює апарат свого класового гнобителя—вершечка капіталізму, великого капіталу.

До цього часу ми аналізували суто кредитову діяльність банків, цеб-то коли банки лише видають позики під вексель на певний термін. Ми бачили,

який величезний вплив на процес капіталістичної продукції банки мали вже однією цією своєю діяльністю. Але доки банки обмежувалися лише кредитовою діяльністю, вони цікавилися лише одним,—щоб позики поверталися з прибутком.

До самого процесу продукції вони не втручалися, вони не були організаторами-господарями продукції. Але виникнення великих капіталістичних об'єднань (що означають перехід промислового капіталізму до стадії фінансового), банки починають брати безпосередню участь в керуванні промисловістю й незабаром стають фактичними її господарями.

§ 48. **Велике капіталістичне об'єднання та фінансовий капітал.** Найросповсюдженіші капіталістичні об'єднання це акційні товариства, що на них стільки надій покладали соціалісти-угодовці, стверджуючи, що ці організації призводять до полегшення класової боротьби. Це об'єднання великих і дрібних капіталістів і навіть просто людей, що зуміли по довголітній праці та злиднях нагромадити сотню, другу франків, доларів чи карбованців; акційне товариство випускає акції (або паї), через невисоку ціну їх можуть купити заможні селяни, дрібні торговці й інші.

Акція дає право на відповідну частину прибутку. І соціал-угодовці раділи: «середні класи» не тільки, мовляв, не знищуються, але й навіть «зацікавлюються» розцвітом капіталістичного суспільства.

А справді в такій формі об'єднання зацікавлений тільки великий капіталіст: від того, що до акційного підприємства затягаються дрібні капітали, йому—великому капіталові—не доводиться витратити ні сили, ні енергії, ні коштів на знищення дрібних співтовариств, обростаючи сотнями й тисячами дрібних капіталів, він без бою робиться ще більшим, ще міцнішим.

Віддаючи дрібним пайщикам крихти прибутку (чим справді наводить дурман на численну масу дрібної буржуазії), він бере собі величезну долю прибутку, що зростає від концентрації капіталу.

Ми в цьому легко переконаємося з того, як розподіляються прибутки з таких підприємств.

Прибуток підприємства розпадається звичайно на 1) відсоток на капітал і 2) прибуток підприємця. В акційних товариствах прибуток підприємця, що може бути дуже високим, видається лише тим, що сприяли утворенню так званого прибутку фундаторів. Нові пайщики дістають лише відсоток на капітал. Але тому, що фундаторів, порівнюючи з зростанням числа нових пайщиків, більше, то сама гушта баришів перепадає їм.

Хто ж такі ті фундатори? Великі капіталісти й банки або їхні компанії: для того, щоб «установити» завод, фабрику або щоб поставити в широкому масштабі експлуатацію мінеральних чи інших природніх багатств, потрібні такі величезні суми грошей, яких у дрібних «нагромаджувачів» не може бути.

Акційна форма підприємств дає, таким чином, великому капіталові не тільки засоби притягання до великої продукції дрібних капіталів, але

й знаряддя добування прибутків, що випереджають далеко розміри їхнього власного капіталу.

Панування фінансового капіталу зовсім не значить пригнічення чи поневолення промислового або торговельного капіталу. Воно значить лише витискання дрібного капіталу від організації продукції й розподілу; великий промисловий та торговельний капітал переплітаються з банківським і зміцнюються. Часто в сучасному громадянстві, в тих країнах, де капіталізм ішов до вищого пункту свого розвитку, трудно одрізнити «промисловця» від «фінансиста»: скрізь і всюди проводирі величезних промислових підприємств і об'єднань входять до правління величезних банків, а керовники банків—до керовничих органів акційних товариств, синдикатів та трестів.

Це, кінець-кінцем, одна «люба кумпанія», що панує над світом і підбиває його під себе через свою безмежну зажерливість.

Це одна компанія, що фактично керує всіма буржуазними державами, пише свої закони й встановлює свої порядки; вони мають одну мету—підбити весь працюючий світ в інтересах однієї купки. Взірцем такого величезного товариства, що панувало над всесвітнім ринком, була в Німеччині перед революцією «Загальна Електрична Спілка», що орудувала загальною сумою капіталу приблизно в 1½ мільярди золотих марок та об'єднувала біля 175 більших і менших підприємств, роскиданих по всіх частках світу.

Акційна форма підприємства є форма широкого об'єднання різних грошових капіталів на ґрунті однієї продукції, єдиного підприємства. Але поруч з цим в капіталістичному суспільстві відбувається процес об'єднання підприємств в руках єдиного капіталу.

До цього об'єднання капітал штовхає прагнення до збільшення прибутків з підприємств. Конкуренція зменшує ці прибутки, знищити цю конкуренцію—ось мета капіталістичних об'єднань.

Прагнення капіталу до об'єднання є таким чином намагання заснувати приватно-капіталістичні монополії—могутні й єдині капіталістичні організації, що можуть примусити покупця платити високі ціни.

Такі капіталістичні об'єднання є синдикати (або картелі) та трести, що виникли за останні десятиліття. Перші об'єднують великі промислові підприємства, що не згубили ще своєї господарської самостійності, але підлягають спільним нормам, як встановленим синдикатом (кількість товарів для ринку, ціни і т. и.), а трести—то є об'єднання підприємств, що усувають навіть господарську самостійність окремих підприємств. Дальший крок до об'єднання капіталу є комбіновані (складні) об'єднання, цеб-то об'єднання кількох галузів продукції. У нас на Україні найбільшими такими трестовими об'єднаннями були до революції «Продуголь» та «Продамет» в Харкові, перший до експлуатації вугілля, другий до оброблювання металів. Та вони були незначними підприємствами, коли порівняти їх з таким об'єднанням, як «Загальна Електрична Спілка» німецька, або заснований в Америці мільярдером Морганом трест «Міжнародня Компанія Морської торгівлі» або

«Нафтяна Компанія» з мільярдером Рокфелером на чолі та врешті головний трест для вироблення сталі в Америці «Стальова корпорація».

Всі ці об'єднання—акційні товариства, синдикати, трести, й інші, мусять мати гігантські грошові засоби, що концентруються біля одного стрижня—міцно об'єданого великого капіталу, фактичного організатора-господаря об'єднаної продукції. Цим стрижнем, цим фактичним організатором-господарем робиться в останні десятиліття банківський капітал, лише він з своєю колосальністю й могутністю має силу збудувати, заснувати, охопити все те, чого не в силі зробити окремі капіталісти, навіть найбільші. З могутнього кредитора підприємств банки перетворюються на тих, що засновують ці підприємства. Вони засновують акційні товариства, залишаючи в своїх руках головну «пачку», або «портфель» установчих акцій. Висмоктуючи, як помпа,—всі вільні грошові засоби країни і навіть різних країн, вони підбивають їх своїм цілям—безмежному зростові прибутків. Вони кладуть свою руку й на старі акційні товариства, скуповуючи їхні акції, засновують трести й синдикати, вливають всевладною рукою свої капітали до їхніх кас, керують їхнею долею.

З другого боку самі банки, що робили раніш на свою руку, починають об'єднуватися й навіть зливатися в грандіозні банкові установи.

Об'єднаний і той, що об'єднується, банківський капітал зростається і зливається, як ми бачили, з торговельно-промисловим капіталом і творять то, що ми тепер звемо фінансовим капіталом.

Акційна форма підприємств викликає в соціялістів-угодовців телячу радість своїм «демократизмом». Подумайте, тут і дрібні й великі капіталісти, і «великі» люди й мізерні людці, велика капіталістична щука і дрібна рибка, тут усі «господарі» продукції. Яка демократична цяця! А справді, це чиста брехня.

Ніхто, окрім великого капіталу, в акційних товариствах не керує продукцією. Хоч правління цих товариств вибирають загальні збори пайщиків, але фактичний вплив на вибори мають лише великі власники акцій, бо дрібні акціонери розкидані по всій країні і не можуть приїздити на збори... Досвід довів, що великим акціонерам не треба мати в цілому більшої половини капіталу: коли вони мають 30—35%, фактичне керування за ними забезпечене.

А чи усувають ці об'єднання суперечності сучасного капіталістичного суспільства?

Ні, не усувають, а лише ще більше загострюють: 1) Процес повного знищення дрібної капіталістичної братії ще ніде не завершився, і об'єданому великому капіталові ще залишається багато руїницької роботи. 2) Ні в одній країні ще не було повного об'єднання всіх великих підприємств і капіталів. Ще часто виникають грандіозні суперечки між ідентичними об'єднаннями. 3) Найголовніше те, що з тенденцією ослаблення чи знищення конкуренції в капіталістичних країнах збільшуються сутички між різними буржуазними державами—знаряддями своїх капіталістичних

класів. Сутички набирають характеру безперестанної боротьби, що виливається в імперіялізм—завойовницьку політику з метою постійних економічних захоплень.

§ 49. **Імперіялізм і мілітаризм.** Захоплення чужих ресурсів (джерел) господарської діяльності потрібні капіталістичному суспільству для різних цілей.

1) З вище сказаного видно, що більш над усе капіталістичному товаровому господарству потрібні ринки, щоб-то цілі маси покупців товарів.

Внутрішні ринки, щоб-то маси покупців у своїй країні, часто бувають не в силі закупити товари свого виробництва, коли воно що далі, то все більше поширюється. Причина тому полягає не лише в малому числі покупців, але головним чином в неможливості закупити дорогі товари населенням, що підлягає частим кризам безробіття та стихійним бідунням.

Об'єднаний трестований капітал, що виявляє колосальні можливості поширеної репродукції, намагається тому до безмежного поширення ринку, до завоювання чужих ринків, що може бути здійснене при сучасних умовах шляхом простого захоплення чужих земель. І ось чому. Коли великий капітал хоче огородити себе від конкуренції чужоземного капіталу, він волею своєї «власної» держави проводить так звану протекційну політику (політику, прихильну до великого капіталу, а не до широких мас споживачів), встановлює високі мита на товари, що ввозяться з-закордону, забороняє ввозити де-які товари, видає субсидії де-якими «галузям» рідної промисловости, видає величезні засоби на всякі будівлі, потрібні капіталові і т. д. Але як йому послабити, або знищити конкуренцію чужоземного капіталу на ринкові, що є по-за межами «власної країни?

Прилученням цих ринків у кордони власної держави. Він прагне, він намагається захопити цей ринок силою, завойовувати землю у «благородного сусіди».

2) Для великої продукції, яка що далі, то все поширюється, потреба сировини (лісу, вугілля, нафти, бавовни, і т. и.) все більше зростає, до того великий капітал намагається одержувати дешеву сировину. В своїй власній країні йому сировини не вистачає, або вона дорого коштує, тоді великий капітал намагається захопити території, багаті на різнну сировину, але такі, де ще «власний» капіталізм не звив собі гнізда. Капіталізм намагається ці території або захопити цілком, або в «сферу свого впливу». Щоб-то перетворити на «колонію». Але «благородний сусіда» так само до цього змагається, або навіть уже захопив те, що даний капітал ще збирається захопити. І починається боротьба...

Колоніальна політика—змагання захопити колонії, як джерело сировини й ринок збуту—давала головні стимули до кривавих капіталістичних війн. Це є в той же час змагання поневолити слабші з нерозвиненим капіталом країни й віддалити сильних капіталістичних конкурентів од можливості грабунку.

3) Для того, щоб знайти можливість прикласти так звані вільні капітали (щоб-то тих, що не вкладені в продукцію), або щоб дістати як

найбільший прибуток, великі капіталістичні групи намагаються вивозити капітал у відсталі країни (де близькість сировини й дешеві робочі руки роблять продукцію вигіднішою), або в такі країни, де протекційна система так само дає можливість збільшувати прибутки підприємств. Це також стимулює завойовницьку політику. Прикладом такого вивозу і вкладання вільних капіталів, може бути Україна, де французький капітал міцно тримав в своїх руках майже всі великі промислові та банкові підприємства: здобичи вугілля в Донбасі припадало на французький капітал біля 56,9%, а з виплавки чавуну аж 78,8%. Коли вибухла на Україні революція, німецькі банкіри та промисловці бажали заступити місце французького капіталу, на кошти якого будовано й залізниці на Україні, і самим захопити багату на сировину та на дешеві робочі руки Україну до своїх рук. Тому то німецькі капіталісти так сердечно «допомогли» Центральній Раді.

4) Принадою для великого капіталу стають колонії ще й тому, що там для експлоатації праці немає ніяких перешкод: у своїх власних капіталістичних країнах капітал натикається на спр організованого для боротьби пролетаріату; а в країнах «чорного континенту» або «жовтого сходу» капіталізм, несучи руїну для мільйонів трудящих, перетворює їх на потрібні йому дешеві робочі руки. Сучасний капіталізм у цьому відношенні йде шляхом пануючих класів старої історії, що вели безперервні війни, ганяючися за дешевою рабською працею... Всі ці й багато інших причин штовхають великий капітал на шлях завоювань в ім'я економічного панування, на шлях імперіялізму, на шлях змагань до всесвітнього панування. В безперестанному чеканню війни (нападу на слабшого або захисту від сильнішого) великий капітал творить систему постійних озброєнь, що чим-далі то все збільшуються. Отже мілітаризм (од латинського слова «мілітес» — салдати, це слово означає — салдатчина) неминучий наслідок імперіялізму. І ще до війни Європа була перетворена на озброєний табір, ще до війни видатки капіталістичних держав на безперервні озброєння відбирали перше місце в державних видаткових бюджетах (кошторисах видатків).

§ 50. **Буржуазна держава.** Капіталістична класа панує тому, що вона володіє знаряддями й засобами продукції. Вона фактично керує всім світом. Вона створила мішанину, що зветься капіталістичним ладом; цей лад вигідний тільки для невеликої кучки великих капіталістів, але гнітучий для величезної більшості людства. Зрозуміло, що стримати надалі це панування капіталістична класа може тільки тоді, коли політична влада буде в її руках, коли держава, як знаряддя пригнічення всіх, хто противиться встановленому ладові, буде організацією його класового панування.

Держава є примусова організація, примусове об'єднання людей однієї території, що примушує всіх коритися волі однієї класи.

Хто ж встановляє ті закони й ту владу?

Пануюча класа.

Капіталістична класа й будує державу на свій зразок в інтересах великого капіталу. Вона оголошує власність святою, бо власність на знаряддя й засоби продукції дає їй панування. Тому вона карає за всякі порушення права власності; вона видає каторжні закони проти всяких спроб порушити «непохитні» основи суспільства, цеб-то капіталістичного суспільства (засилає на каторгу за страйк, забороняє робітничі асоціації і т. ин.), вона тримається політики, вигідної для кучки капіталістів, вона покладає тягар видатків для потрібної в його інтересах війни на плечі трудових мас, вона ж їх озброює з ніг до голови й посиляє, як гарматне м'ясо, на фронти і т. ин. Одне слово, вона володіє машиною керування, й користується з неї для організації свого панування й утримання своєї переваги. Сучасна держава тому є знаряддя гніту працюючих мас і грабунку відсталих народів (колоній).

Сил невеличкої кучки капіталістів не вистачало б, щоб утримати владу в їхніх руках. Тому буржуазія, як класа, набравши досвіду в справах керування масами й політичного обману, дуже уміло намагається підтримувати ворожнечу між різними групами пригніченого нею суспільства, вона нацьковує робітників на селян і навпаки, розпорошує часто ряди пролетаріату, переманюючи мало свідомі елементи дрібними подачками, кидає трудові маси однієї країни на трудові маси другої, будує політичну машину так, що вона має вигляд «народоправства», але справді є в руках її слуг—адвокатів та політичних шарлатанів і т. ин. і т. ин.

Буржуазія тримає в руках школу, й церкву, й друкарську справу—все, що може мати колосальний вплив на масу. І вона за допомогою цих могутніх знарядь впливу на розуміння мас, обробляє їх в бажаному їй напрямкові.

Тому про повний крах капіталізму, до якого ведуть його внутрішні суперечності й класова боротьба пролетаріату, можна буде говорити лише тоді, коли буде стерто з лиця землі організацію буржуазного панування—капіталістичну державу.

§ 51. Робітнича класа та неминучий крах капіталізму. До цього часу ми говорили про розвиток внутрішніх сил і суперечок капіталістичного суспільства, носителем яких є класа капіталістів. Але ми бачили, що немає жодного такого крока в розвиткові капіталізму, який би не відбився на долі робітничої класи. Яка ж роль цієї класи в капіталістичному суспільстві й для будучини цього суспільства?

Робітнича класа поперше продуцент цінностей. Вона учасник великої машинової продукції, вона й будівничий великої господарської культури. Навіть при невеликій кількості, робітнича класа в галузях промисловости, захоплених капіталізмом, творить більше цінностей, ніж числена маса дрібних трудових господарств. А з розвитком капіталізму пролетаріат побільшується й кількістю, і майже вся сума витвореного добробуту стає справою рук пролетаріату.

Пролетаріат капіталістичної сучасности таким чином різко відрізняється від стародавнього пролетаріату: тоді пролетаріат жив за кошт суспільства, тепер суспільство живе за кошт пролетаріату.

Але хоча пролетаріят колосальна творча сила продукції (а значить— суспільства), проте при пануванні буржуазії він відіграє роль не суб'єкта продукції (цеб-то його організатора й распорядника), а об'єкта (цеб-то підлеглої сили). Пролетаріят творить не свою господарську волю, але волю свого ворога—пануючої й експлуатуючої класи. Які б цінності він не творив, чи то він проводить залізниці, чи будує грандіозні будинки, або добуває з землі «чорне золото» (кам'яне вугілля), нафту й метал—все це він робить покірний наказам і хижим апетитам великого капіталу.

Ця невідповідність між значінням пролетаріату й його становищем найголовніша суперечність, що підштовхує пролетаріят на шлях боротьби з капіталістичним суспільством, не з окремими його виявленнями та явищами, але з самою основою його.

З розвитком капіталізму робиться ось що: 1) робітнича класа з одного боку числено росте (бо в її ряди вкидаються дрібні господарі й капіталісти, що знесилюються й перетворюються на найманих робітників), 2) становище робітничої класи погіршується.

На становищі робітничої класи треба трохи зупинитися.

Справа в тім, що всякі майже-соціалісти й соціал-угодовці доводили, що робітники у всіх капіталістичних країнах добилися більш-менш гарних умов існування, у всякім разі кращих, ніж у багатьох селян. Із цього опортуністи (угодовці) як Едуард Бернштейн, теоретик германських соціал-угодовців із рядів соціал-демократії,—робили висновок, що «мета» (цеб-то руйнування капіталістичного суспільства та витворення соціалістичного)—ніщо, а рух (цеб-то повільне задоволення економічних потреб робітників у буржуазному суспільстві «шляхом дрібних угод і повільної боротьби не за соціалізм, а за щоденні потреби»)—все.

Але, по-перше, фактична неправда, що становище всієї класи поліпшилося: навіть за тих часів, коли де-які поліпшення досягалися неймовірно тяжкою боротьбою, що коштувала пролетаріатові величезних жертв, ці поліпшення сягали на незначну групу кваліфікованих робітників, величезна ж маса пролетаріату залишалася в стані близькому повної загибелі. По-друге (і це найголовніше) дрібні поліпшення не усували головного лиха пролетаріату—його незабезпеченности, вічної примари безробіття, що стають тільки грізніші з розвитком капіталізму, бо що дужче капіталізм розвивається то збільшуються його внутрішні суперечки (анархія продукції, кризи й періодичні безробіття).

Умовно (цеб-то, порівнюючи з становищем класи експлуататорів) становище робітничої класи у всіх групах з розвитком капіталізму гіршає. Становище підмайстра було не багато гірше за становище майстра-господаря, становище ж сучасного робітника, порівнюючи з експлуататором капіталістом—фабрикантом, погіршало в сотні тисяч разів.

Це числове побільшення робітничої класи, з одного боку, й погіршення її становища, з другого, примушують її боротися за знищення цього суспільного ладу до самих основ та за заміну іншим комуністичним.

Ця «мета» зовсім не усуває «руху», а лише збільшує його. Намагаючись знищити капіталістичне суспільство, робітничі класи не залишили своєї боротьби за поліпшення свого становища в межах капіталістичного суспільства.

Інакше й не могло бути: 1) робітничі класи зовсім здегенерувалися (виродилися-б), як дегенерувалися рабська праця за давніх часів, коли-б вона не домогалася-б поліпшення свого становища ще в межах капіталістичного суспільства; 2) інтереси робітничої класи на кожному кроці в межах капіталістичного суспільства—неминуче стикаються з інтересами капіталістичної класи. Коли робітник намагається зменшити робочий день, побільшити заробітну платню й поліпшити умови праці,—це стикається з інтересами капіталіста, що прагне до протилежного, бо це зменшує кількість додаткової вартості,—зменшує його прибуток. І коли угодовські проводирі деяких робітничих організацій намагалися підробити формули боротьби робітничої класи за соціалізм до безкровної формули «поліпшення економічного становища», вони лише затуманювали класову самосвідомість пролетаріату й намагалися заспокоїти жах буржуазії.

Виходить, робітничі класи по силі свого робітничого значіння й становища ворожа капіталістичному суспільству в самій основі його й безупинно намагається повалити це суспільство.

Але яким шляхом робітничі класи цього досягне?

Своєю непримиримою класовою боротьбою, що викристалізувалася в комуністичний рух.

Ми вже бачили, що класове панування буржуазії організоване в її політичну владу. Відціля зрозуміло, що класова боротьба пролетаріату, скерована проти класового панування, є боротьба політична, цеб-то скерована до повалення буржуазної держави з її організацією влади в інтересах капіталу й до заміни її політичним ладом в інтересах праці—комуністичним, коли всі засоби й знаряддя продукції перейдуть до рук працюючих, коли організація продукції, (а значить і суспільства) буде в руках працюючих, коли буде знищено всяку експлоатацію однієї класи другою; політичний ідеал (кінцева мета) пролетаріату є безкласове суспільство.

Що пролетаріатові живеться зле в капіталістичному суспільстві й що тому він бореться проти такого суспільства,—кожному зрозуміло. Але чому він мусить прагнути саме до безкласового суспільства? Чому-б йому не домогатися, як кінцевої мети, свого класового панування?

А тому, що лише такий наслідок його героїчної й довгої класової боротьби треба вяснити питання пролетаріату, як класу. Коли-б пролетаріат досяг по своїй тяжкій боротьбі того, що став би на місце буржуазії, то тоді була б лише переміна ролями, але ролі б залишилися б ті самі, надалі панувала б експлоатація, анархія продукції й інші хиби капіталістичного ладу. Тоді став би капіталіст робітником, а робітник капіталістом. Такі речі й трапляються тепер за капіталізму: збанкротований капіталіст може опинитися в лаві пролетаріату, а окремий пролетар (що дістає, скажемо

спадщину від «американського дядька», чи що інше) може зробитися капіталістом. Зрозуміло, що від цього виграють або програють окремі особи, але система суспільства залишається та-ж сама. Пролетаріят же прагне знищити саму систему класового суспільства. Та працюючі після перемоги не змогли-б фактично стати в ролі капіталістів, бо вони жили й розкошували за кошт працюючих тільки тому, що тих було багато; сотні мільйонів працюючих не зможуть навіть жити за кошт праці десятків та сотень колишніх капіталістів.

Встановити безкласове суспільство пролетаріят може лише своєю класовою боротьбою й знищенням буржуазії. Для цього йому потрібно й він прагне захопити у всьому світу владу до своїх рук, стати тимчасово (цеб-то на той час, поки він розіб'є ворожу силу, силу буржуазії й перебуває капіталістичне суспільство на комуністичне, некласове) пануючим класом, пануючим в цілях не експлоатації, але знищення відпорної сили буржуазії, значить, знищення експлоатації. Робітнича класа всього світу прагнули й прагне до диктатури пролетаріату (окрім С.С.Р.Р., де пролетарська революція вже віддала владу до рук працюючих).

Виходить, мета пролетаріату—комунізм, засіб—класова боротьба, знищення капіталістичного ладу, а—в часи переходу—диктатура пролетаріату.

Але чи справді класова боротьба пролетаріату неминуче веде до перемоги?

Коли ліонські ткачі 1831 р., доведені до роспуки, викинули прапор повстання з гаслом: «жити працюючи або вмерти в боротьбі», або паризькі робітники 1848 р.—«хліба або свинцю», то в цих гаслах чути було роспуку й рішучість боротися до кінця (хоч би й до загибелі), але не було певности перемоги. Це було за часів неорганізованих робітничих рухів. Але для успіху боротьби потрібна організованість та упевність перемоги. І великі вчителі й проводирі світового пролетаріату—Карл Маркс та Фридріх Енгельс—в своєму «Маніфесті комуністичної партії» закликали пролетаріят до великої боротьби непохитними доказами неминучої перемоги пролетаріату. Робітничий рух і перемога пролетаріату в С.С.Р.Р. довели на фактах правдивість цих пророкувань.

Перша умова неминучости перемоги пролетаріату є єдність його інтересів, як класи, тоді як капіталістична класа—супротивник пролетаріату—роздирається (як ми бачили вище) суперечностями й внутрішньою боротьбою. Коли буржуа борються один з одним за частину прибутку, то пролетаріят, якому «нема чого губити, окрім своїх ланцюгів», бореться єдиним фронтом за своє визволення. Пролетаріят по всіх країнах страждає від одного ярма—ярма капіталу (чи буде то німецький, руський, французький або якийсь інший «національний» капітал); пролетаріят «не має батьківщини» в капіталістичному суспільстві, він має перед собою одного спільного ворога, якого він може скинути лише спільними зусиллями.

Боротьба робітничої класи тому інтернаціональна (міжнародна). Вона об'єднує всі загони світового пролетаріату в єдину силу, й бореться проти «національних» груп капіталу, що гризуться по-між собою. В цьому надія на успіх його боротьби.

Далі спинимось на короткій історії інтернаціонального об'єднання пролетаріату.

Треба відзначити кількосне зростання пролетаріату, що відбувається коштом «середніх груп», що безпощадною рукою капіталістичної конкуренції кидаються в лави пролетаріату, де вони переварюються в пролетарському казані. Ряди пролетаріату зростають, капіталістичної класи рідшають, капіталістична класа з розвитком капіталізму стає невеликою купкою, й міцним ударом її легко повалити й знищити.

Значний чинник робітничої класи в її переможній боротьбі є її об'єднаність у продукції. Що більша продукція, то більші й сильніші стають капіталістичні підприємства, то більші маси робітників з'осереджуються в одних стінах і за одними станками, то легше організуються ряди борців-пролетарів.

Капіталістичне суспільство, як ми бачили, само в собі захоче початок його кінця й наймогутніший його ворог—це промисловий пролетаріат, створений капіталістичною продукцією, як запліднююча його робоча сила, що з історичної необхідності несе смерть капіталістичному суспільству.

Проте успіх боротьби пролетаріату був би не такий повний або не такий швидкий, коли б він не проводив її організовано, коли б він її не направляв свідомо до однієї мети зруйнування буржуазного суспільства й збудування безкласового, комуністичного.

Історія дає приклади поразки робітничої класи, коли вона провадила боротьбу неорганізовано, стихійно. Великі вибухи робітничого гніву й повстань були невдалі тому, що це були тільки вибухи, а не організовані акції, направлені до цілком ясної мети. Тому вже на початку робітничого руху пролетаріат раніш неясно, а потім все ясніше став розуміти потребу організації своїх сил для того, щоб повалити ненависний лад, розумів і організовувався—наближає неминучу руйнацію капіталістичного суспільства.

§ 52. Робітничі організації, політичні партії пролетаріату, інтернаціонал.

Потреба організованої боротьби викликала до життя організації робітничої класи в різні періоди робітничого руху. Але ці організації викристалізувалися в де-кільки форм що допомагають з історичною konieczністю успіхові пролетарської справи.

Величезні маси робітничої класи, ненавидячи буржуазне суспільство, але не досить розуміючи мету пролетаріату й засоби його визволення, об'єднуються (по професіях) в бойові економічні організації, що ставлять за свою мету боротьбу за поліпшення економічного становища робітничої класи. Це—професійні організації (професійні спілки), що об'єднують широкі кола робітників партійних і позапартійних.

Професійні об'єднання—часто проти бажань угодовських провадників—ведуть наступ на капітал поважним, але певним кроком. Угодовці завжди проповідували, що боротьба робітничої класи мусить бути лише «економічною», цеб-то робітники повинні домагатися повільних та маленьких

поліпшень, не зазираючи надто далеко вперед і не становлячи собі кінцевих точок, як «соціалізм»; як на організації такої боротьби, вони показували на профспілки. Але це—шахрайське калічення самої природи робітничої боротьби.

Профспілки, що не в'яжуть успіху боротьби з політичними домаганнями пролетаріату, перетворилися б на мізерні додатки капіталістичного суспільства, бо вони не зачіпали б самої системи капіталізму.

Тому справжні проводарі пролетарської боротьби дивилися на профспілки, як на широкі організації, але бойові, що з самої природи своєї підлягають керівництву пролетарської партії. І справді, підчас великих сутичок з капіталом профспілки йдуть за політичною партією, а в бувшій Росії вони заснувалися, міцніли й боролися під ідейним керівництвом революційної партії пролетаріату.

Що це таке політична партія пролетаріату й чому вона може керувати всією боротьбою робітничої класи?

Партія—це найсвідоміша, найактивніша й найдаленозоріша частина класи, що керує боротьбою всієї класи й ставить собі певну мету—завойовувати (або в С. С. Р. Р.—утримати, закріпити й організувати) владу пролетаріату.

Тоді, як менш свідомі й активні робітники йдуть в профспілки під впливом несвідомого прагнення до поліпшення свого становища на сьогоднішній день, свідомі робітники, що йдуть в партію, провадять боротьбу з усією системою капіталістичного суспільства, йдучи до певної політичної мети.

Політичні партії пролетаріату повстали по всіх країнах і, оскільки вони вели пролетаріат правдивим шляхом, вони приймали програм революційного марксизму. В С. С. Р. Р. така партія є комуністична.

Існування окремих політичних партій пролетаріату в різних країнах, викликає не неоднаковість інтересів світового пролетаріату, а різниця обставин боротьби, створених буржуазними державами, де живе й бореться пролетаріат. Інтереси пролетаріату й успіх його боротьби ведуть його до єдиних акцій всього світового пролетаріату. Коли б на місце робітників однієї країни, що застрайкували, стали б робітники другої, то страйк був би зірваний, змагання робітників, що боролися, зійшли б на нівець. Коли в грандіозній сутичці робітників однієї країни не підтримують робітники інших країн, то ні жертви, ні героїзм борців пролетаріату не можуть забезпечити їм цілковитого успіху. Пролетарські республіки нашого союзу були б тепер задушені могутньою капіталістичною Європою, коли б буржуазні класи Європи не боялися б в цій підлій справі протесту (одвертого чи захованого) з боку своїх робітників.

Із усього цього видно, що для успіху в боротьбі потрібна єдина світова організація пролетаріату, яка керувала б акціями всіх політичних партій пролетаріату, що стоять на правдивому шляху класової боротьби й змагаються до комунізму. Таку всесвітню організацію—Інтернаціонал—робітники всього світу намагалися створити на перших кроках своєї боротьби. Зараз така світова організація є Третій Комуністичний Інтернаціонал.

§ 53. **Дрібна буржуазія в капіталістичному суспільстві.** Ми до цього часу зупинилися виключно на розвиткові капіталізму в головних його силах, що творять і руйнують. Оскільки протилежні соціальні сили є велико-капіталістична буржуазія й промисловий пролетаріят, то ми, оскільки дозволяє розмір цієї книги, надали їм найбільшої уваги. Але картина буде неповною й політичні завдання сучасності не досить ясно зрозумілими, коли ми будемо ігнорувати інші суспільні групи, що ще існують (хоч і гинуть, але ще не згинули).

Ми кажемо про дрібну буржуазію. Попереду ми вже визначали поняття цієї групи. В загальних рисах можна сказати, що в місті вона складається з дрібних ремісників—господарів, дрібних крамарів і т. д.; на селі з середніх шарів селянства (куркульський елемент мусить бути зарахований до буржуазії; до якої їх тягне, наймити й напівпролетарські—до пролетаріату).

Ці групи не менше найманих робітників експлуатуються капіталом, що обплутує їх тенетами відсотків, податків, дешевою ціною за куплені ним продукти їхньої праці й дорогими цінами (в кредит) за продукти велико-капіталістичної продукції і т. д. В багатьох відношеннях становище цих самостійних господарів і дрібних землевласників гірше від становища найманих робітників (коли останні мають роботу й заробіток), їхня праця необмежена, вони роблять і живуть в антисанітарних умовах, не знають і тієї охорони праці, якої робітники своєю безупинною боротьбою добилися від буржуазного законодавства і т. д. Становище наших «самостійних кустарів зробилося прикладом праці, що приходить до виродження, тяжка праця наших селян, їхнє харчування, що межує з голодом, висока смертність дітей, хвороби і т. д., ось картина життя дрібних трудових земельних власників... Тому зрозуміло, що дрібно-буржуазні групи не почувують особливих симпатій до великого капіталу й до розвитку капіталізму взагалі. В історії суспільних рухів ми бачимо часто революційні виступи цих груп проти пануючих вершків. Але дрібна буржуазія не може стати на послідовну пролетарську лінію й не приєднується цілком до пролетарського руху. Дрібна буржуазія засуджена на загибель, як дрібно-власницькі групи, і вона зо всіх сил одбивається від такого «упадку». Хапаючися за свою мізерну власність, вона виступила проти великого капіталу не в ім'я знищення капіталістичної системи, що збудовано на власности, а в ім'я повернення до якогось мітичного щасливого минулого, коли буцім-то кожний працюючий мав вільну власність.

Доведена до розпуки, вона часто приєднується до «бунтарських», а на справді глибоко реакційних течій. Анархизм з його оддаванням землі та знарядь продукції не суспільству, а продуцентом (цеб-то дрібним господарям) мав успіх, головним чином, в дрібно-буржуазних шарах суспільства. З пролетаріатом дрібну буржуазію лучить гніт капіталу, але коли пролетаріят виступав проти буржуазного суспільства й проголошував колективізм та знищення власности, селянство, налякане примарою комунізму, брало участь в подавленню пролетаріату (за червневих днів 1848 р., подавлення

Комуни). В наших республіках селянство пішло за пролетаріатом, коли останній скидав владу поміщиків і капіталістів, бо селяни не могли вирвати від поміщиків землі без пролетарської революції.

Виходить, становище дрібної буржуазії в капіталістичному суспільстві жахливе, але настрої в неї подвійні: вона вороже ставиться до капіталістичного вершка, але не співчуває комуністичним домаганням пролетаріату. Дрібно-буржуазні групи (особливо селянство, що довше міських дрібно-буржуазних груп залишається на кону «самостійного господарювання») ще складають значну трудову масу, на яку пролетаріат в своїй боротьбі дивиться не як на ворога, а як на можливого, але нерішучого та заляканого спільника. Тому пролетарська партія намагалася завжди втягти селянство в велику соціальну боротьбу.

В наших республіках немає такої класи окрім пролетаріату, що могла б хоч трохи вирішити питання про звільнення селян од гніту поміщиків, поборів, неволі й малоземелля. Тому селянство й підтримало пролетарську революцію.

Ці хитання в настроях дрібної буржуазії, під які підпадають іноді й малосвідомі шари пролетаріату, ще остаточно не виварилися в фабричному казані, ставлять перед пролетаріатом та його партією два завдання: 1) докладно й різко окреслити свій класовий програм та революційні стремління, щоб не дати пролетарській свідомості підпасти під вплив дрібно-буржуазних стремлінь (що часто одягається в тогу «соціалізму»), 2) в своїй класовій боротьбі і по тих країнах, де капіталістична класа ще має владу, і в С. С. С. Р., заохочувати селянство й міську дрібноту пропагандою й агітацією з одного боку, та завоюванням поліпшень для трудового селянства з другого.

Література: **Богданов-Двойлацкий**: Короткий курс политической экономии.

А. Тюменев: История труда.

М. Яворський: Україна в епоху капіталізму.

Вулишер: Промышленность и рабочий класс на Западе.

К. Каутський: Економічна наука К. Маркса.

Туган-Барановский: Очерки по новейшей истории политической экономии и социализма.

В. Ильин: Развитие капитализма в России.

К. Каутский: Аграрный вопрос.

» Социальная революция.

» Представительное правление.

» Erfurter Programm.

Бухарин: Теорія історичного матеріалізму.

Р. Люксембург: Реформа чи революція.

Н. Ленін: Держава й революція.

» Імперіалізм.

Сажаров: О научных основах коммунизма.

Ф. Енгельс: Від утопії до науки.

Рязанов: Комуністичний маніфест.

З М І С Т.

СТОР.

Розділ перший. Виробництво—основа розвитку людського суспільства.

§ 1. Людина й природа	3
§ 2. Господарство й господарська діяльність	4
§ 3. Людина й суспільність	—
§ 4. Суспільство й господарство	5
§ 5. Користування знаряддями праці та продукція їх	6
§ 6. Залежність суспільного розвитку від знарядь праці	—
§ 7. Різноманітність та змінність форм співробітництва й співжиття	7
§ 8. Внутрішні суспільні відносини й продукція виробничих знарядь	8
§ 9. Суспільство й класова боротьба	10
Література	12

Розділ другий. Короткий огляд історії первісної культури.

§ 10. Походження людини	13
§ 11. Людина в зоологічному стані	14
§ 12. Культура й праця	—
§ 13. Первісна культура	15
§ 14. Початок людської історії і простір землі, що займає людина	16
§ 15. Райне дитинство людського роду	17
§ 16. Огонь та його значіння для людського суспільства	18
§ 17. Мова, її походження й значіння для суспільного розвитку	21
§ 18. Знаряддя кам'яного віку	23
§ 19. Розвиток господарства й харч кам'яного віку	26
§ 20. Оселя	29
§ 21. Форми суспільного життя за часів первісної культури	33
§ 22. Походження віри	35
Література	39

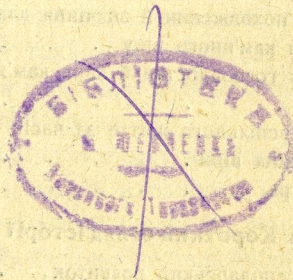
Розділ третій. Короткий огляд історії господарських форм і соціальних відносин.

§ 23. Що є господарський розвиток	40
§ 24. Первісне присвоююче господарство	41
§ 25. Первісний родовий комунізм	—
§ 26. Розвиток ловецького господарства й скотарства, ролі хліборобства в скотарському суспільстві та у вищих ловецьких племен	42
§ 27. Зачаток авторитарної громади	44
§ 28. Перехід до осілого хліборобства. Виникнення класів та класової боротьби	45
§ 29. Поширення земельної площі	48
§ 30. Соціальні відносини на ґрунті осілого хліборобства	50
§ 31. Рабовласницькі культури	52
§ 32. Походження класів в старому Римі й рабовласницька система	53
§ 33. Загибель римської культури	56
§ 34. Феодалізм, його виникнення й зміст	61
§ 35. Внутрішня організація феодального маєтку	64
§ 36. Розвиток феодалізму	65
§ 37. Середньовічне місто	66

§ 38. Розвиток торговельних зносин і торговельні міста	70
§ 39. Торговельні елементи середньовічного міста	73
§ 40. Торговельний капіталізм	74
§ 41. Промисловий капітал	76
§ 42. Буржуазія й пролетаріят	78
Література	79

Розділ четвертий. Структура капіталістичного суспільства.

§ 43. Капіталізм—явище всесвітнє	80
§ 44. Що таке капіталізм	—
§ 45. Класи в капіталістичному суспільстві	82
§ 46. Суперечності капіталістичного суспільства	85
§ 47. Кредитова справа й банки, їхня роль для промислового капіталізму	88
§ 48. Велике капіталістичне об'єднання та фінансовий капітал	92
§ 49. Імперіялізм і мілітаризм	95
§ 50. Буржуазна держава	96
§ 51. Робітнича класа та неминучий крах капіталізму	97
§ 52. Робітничі організації, політичні партії пролетаріату, інтернаціонал	101
§ 53. Дрібна буржуазія в капіталістичному суспільстві	103
Література	104

318 (1987)

р
л 6836

М. Г. ВОЛЬФСОН

НАРИСИ СУСПІЛЬНОЗНАВСТВА

ЧАСТИНА ПЕРША

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ